

Univerzita Karlova
Přírodovědecká fakulta

Demografie



Mgr. Doris Fajfrová

Vztah náboženství a reprodukčního chování v demografické perspektivě

The relationship between religion and reproductive behavior in demographic
perspective

Diplomová práce

Vedoucí závěrečné práce: RNDr. Klára Hulíková Tesárková, Ph.D.

Praha, 2016

.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze dne 24. 4. 2017

.....

Poděkování:

Ráda bych poděkovala RNDr. Kláře Hulíkové Tesárkové, Ph.D. za její laskavé vedení, cenné připomínky a odborné rady, které mi vždy ochotně poskytla. Mgr. Janě Křesťanové děkuji za odbornou pomoc. Velké díky patří také rodině a tetě za jejich podporu, pomoc a trpělivost.

Vztah náboženství a reprodukčního chování v demografické perspektivě

Abstrakt

Hlavním cílem diplomové práce je poskytnout hlubší pojednání o vztahu náboženství k reprodukčnímu chování na úrovni teoretické, metodologické i praktické. Vedlejším cílem je pak představit nově vznikající obor religiózní demografie. Stěžejní část práce je teoreticko-metodologického charakteru, a je vystavěna na zevrubném zpracování zahraniční literatury, která se tématem náboženského vyznání a reprodukčního chování zabývá. V první kapitole jsou přiblíženy nejaktuálnější procesy a změny, ke kterým na náboženské scéně dochází. V druhé kapitole jsou pak představeny obecnější metodologické problémy, které jsou spojeny se zkoumáním v této oblasti. Jde především o obtíže související s operacionalizací náboženství a dostupností potřebných dat ke zkoumání vztahu náboženství k reprodukčnímu chování. Ve třetí kapitole jsou pak představeny dvě demografické perspektivy, které reprezentují dva odlišné způsoby, kterými lze ke zkoumání vztahu náboženství k demografické reprodukci přistupovat. V závěrečné části práce je uveden modelový příklad přístupu religiózní demografie ke zkoumání vztahu náboženství a reprodukčního chování vycházející z principů religiózní demografie. Příklad je vystavěn na údajích o jednotlivých populacích, tříděných podle náboženského vyznání, na základě dat ze sčítání lidu z roku 1950, 1991, 2001 a 2011. Cílem tohoto praktického příkladu je pak kvantifikovat vliv úmrtnosti na úbytky mezi jednotlivými sčítáními v jednotlivých kategoriích podle náboženské víry, přičemž se zaměřujeme výhradně na generace obyvatel narozené v roce 1950 a dříve.

Klíčová slova: reprodukční chování, religiózní demografie, náboženství, obyvatelstvo podle náboženské víry.

The relationship between religion and reproductive behavior in demographic perspective

Abstract

The aim of this thesis is to provide a deeper discussion of the relationship of religion to reproductive behavior at the theoretical, methodological and practical level. The secondary objective is to introduce a recently formed branch called religious demography. The main part of the thesis is of a theoretical and methodological character, and is built on the comprehensive elaboration of the foreign literature, which is dealing with the theme of religion and reproductive behavior. In the first chapter, the latest processes and changes that occur on the religious scene and difficulties associated just with the research in this area are described. The second chapter is dealing with general methodological problems, which are mainly related to the operationalization of religion and the availability of data needed to examine the relationship of religion to reproductive behavior. The third chapter then presents two demographic prospects, which reveal two different ways of relationships, showing how to deal with the religion and the demographic reproduction. In the final part a model example is introduced, based on principles of religious demography. The example is built on data of the individual categories of population, classified by religion based on census data from 1950, 1991, 2001 and 2011. The aim of this practical example is then to quantify the effect of mortality on losses among the individual categories according to religious affiliation, while we focus solely on the generation of residents born in 1950 and earlier.

Keywords: reproductive behavior, religious demography, religion, population according religious affiliation

OBSAH

Přehled použitých zkratk	7
Seznam obrázků	8
Seznam tabulek	9
1. Úvod	10
2. Obecná rovina vztahu náboženství a reprodukčního chování	12
2.1 Obecná rovina vztahu náboženství a plodnosti.....	12
2.2 Specifikum demografického pohledu na náboženství.....	15
3. Obecné metodologické problémy výzkumu vztahu náboženství a reprodukčního chování	18
3.1 Operacionalizace náboženství.....	18
3.2 Dostupnost dat	21
4. Vztah náboženství k reprodukčnímu chování ve dvojí demografické perspektivě	23
4.1 Vztah náboženství a demografické reprodukce perspektivou klasické demografie.....	24
4.1.1 Přehled důležitých českých a zahraničních studií v rámci klasické demografické perspektivy	24
4.1.2 Východiska a orientace klasické demografické perspektivy.....	26
4.1.3 Zdroje dat využívaných v klasické demografické perspektivě.....	26
4.1.4 Metody klasické demografické perspektivy.....	27
4.2 Perspektiva religiózní demografie	30
4.2.1 Přehled důležitých českých a zahraničních studií v rámci religiózní demografie..	30
4.2.2 Východiska a orientace religiózní demografie.....	32
4.2.3 Zdroje dat využívaných v religiózní demografii	34
4.2.4 Metody religiózní demografie.....	35
4.3 Shrnutí.....	36
5. Případová studie religiózní demografie: populace věřících ve sčítáních a vliv úmrtnosti na její velikost a strukturu mezi roky 1991, 2001 a 2011	37

5.1 Východiska a cíle modelového příkladu.....	39
5.2 Použitá data a metody.....	44
5.3 Analýza vlivu úmrtnosti na úbytky v náboženské populaci mezi sčítáními v roce 1991 a 2001	47
5.4 Analýza vlivu úmrtnosti na úbytky v náboženské populaci mezi sčítáními v roce 2001 a 2011	49
6. Závěr.....	50
Seznam použité literatury.	52
Seznam použitých datových zdrojů	58
Přílohy.....	59

PŘEHLED POUŽITÝCH ZKRATEK

ČR	Česká republika
IRD	International Religious Demography
IRD	Institut pro kulturu, náboženství a světové dění
ISSP	The International Social Survey Programme
PRC	Pew Research Centre
WCD	World Christian Database
WRD	World Religion Database

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obrázek č. 1: Úrovně vlivu náboženství a náboženské víry na demografickou reprodukci	17
Obrázek č. 2. Věkové pyramidy populací vymezených podle deklarovaného náboženského vyznání v roce 1991, 2001 a 2011, ČR.....	40
Obrázek č. 3 Věkové pyramidy tří nejčtenějších náboženských vyznání v ČR ve SL v roce 1991, 2001 a 2011.....	42

SEZNAM TABULEK

Tabulka č. 1: Seznam často používaných vysvětlujících proměnných v regresních modelech vysvětlující vztah mezi náboženstvím a reprodukčním chováním.....	28
Tabulka č. 2: Seznam často používaných vysvětlovaných proměnných v regresních modelech vysvětlující vztah mezi náboženstvím a reprodukčním chováním...	29
Tabulka č. 3: Seznam často používaných kovariátů (kontrolních proměnných) v regresních modelech vysvětlující vztah mezi náboženstvím a reprodukčním chováním.....	29
Tabulka č. 4: Přehled základních odlišností mezi klasickou demografickou perspektivou a religiózní demografií.....	36
Tabulka č. 5: Tabulka podílů za jednotlivé kategorie náboženského vyznání ve dvou subpopulacích definovaných na základě bodu zlomu.....	38
Tabulka č. 6: Podíly obyvatelstva podle náboženského vyznání v roce 1991, 2001 a 2011, zvlášť za obyvatelstvo narozené v roce 1951 a dříve a zvlášť za obyvatelstvo narozené po roce 1951.....	41
Tabulka č. 7: Kompatibilita sledovaných věkových skupin a generací mezi roky 1991, 2001 a 2011.....	43
Tabulka č. 8: Tabulka s výchozí, hypotetickou a reálnou populací s náboženským vyznáním s ukazateli kvantifikujícími vliv úmrtnosti za muže, údaje ze SL 1991 a SL 2001, ČR.....	46
Tabulka č. 9: Tabulka s výchozí, hypotetickou a reálnou populací s náboženským vyznáním s ukazateli kvantifikujícími vliv úmrtnosti za ženy, údaje ze SL 1991 a SL 2001, ČR.....	46
Tabulka č. 10: Tabulka s výchozí, hypotetickou a reálnou populací s náboženským vyznáním s ukazateli kvantifikujícími vliv úmrtnosti za muže, údaje ze SL 2001 a SL 2011, ČR.....	47
Tabulka č. 11: Tabulka s výchozí, hypotetickou a reálnou populací s náboženským vyznáním s ukazateli kvantifikujícími vliv úmrtnosti za ženy, údaje ze SL 2001 a SL 2011, ČR.....	48

Kapitola 1

Úvod

V této práci navazujeme na absolventskou práci z bakalářského studia (Fajfrová, 2013), ve které jsme se věnovali možnostem studia náboženského vyznání v podmínkách České republiky, přičemž práce byla spíše empirického a praktického charakteru. Předložená diplomová práce bude naopak převážně teoretického rázu. Teoretické zaměření práce vyplývá ze zjištění, že v české literatuře není souhrnný odborný text, který by podrobnějším způsobem pojednával o vztahu náboženství k reprodukčnímu chování. V základních demografických učebnicích jako *Demografie* poprvé (Koshin, 2005), *Úvod do demografie* (Kalibová, 2001), *Základy demografie* (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986) nebo *Demografie* (Srb, Kučera a Růžička, 1971) nenajdeme žádnou zmínku o možnosti vlivu náboženského vyznání na reprodukční chování nebo demografické charakteristiky. Hlubší teoretické pojednání o vztahu náboženství k reprodukčnímu chování nenajdeme ani v českých empirických studiích, které se tomuto vztahu věnují, například Hamplová (2013, 2011), Nešporová (2010) nebo Kirchner (2003).

Naopak v zahraniční literatuře je takových studií větší množství, mezi nejznámější a často citovaný patří McQuillanův (2004) nebo Fagleyho (1965) text. McQuillian tvrdí, že nelze automaticky předpokládat, že náboženství ovlivňuje demografickou reprodukci, proto se ve svém textu podrobně zabývá podmínkami, za kterých náboženství reprodukční chování ovlivňuje. Fagleyho čistě teoretická studie zevrubně pojednává o doktrínách největších světových náboženství, které se týkají plodnosti a jejích širších souvislostí. Oba tyto texty, vzhledem ke svému datu vzniku, neobsahují nové souvislosti a změny, např.: velké migrační posuny nebo konstituci nového oboru religiózní demografie. V této práci bychom chtěli na oba výše zmíněné texty reagovat. Cílem této práce je tedy poskytnout český teoreticko-praktický text, který podrobně pojednává o vztahu náboženství a demografické reprodukce, neboť se domníváme, že tato oblast bude i v české demografii opět aktuální. Druhým cílem je představit nově konstituovaný obor religiózní demografie, přičemž jej představíme jako alternativu ke klasickému přístupu, kterým chápeme běžný způsob, jakým bývá ke vztahu náboženství a reprodukčního chování přistupováno.

Tuto práci bychom mohli rozdělit na tři na sebe navazující části. V první a druhé kapitole, které tvoří první třetinu práce, se věnujeme obecnějším problémům spojeným s výzkumem náboženství a reprodukčního chování. Čerpáme v nich také ze zdrojů, které nejsou svou povahou demografické.

Druhá kapitola poskytne čtenáři základní vhled do aktuální situace na náboženské scéně, přičemž je zaměřena především na postihnutí aktuálních změn a trendů, ke kterým na náboženské scéně dochází. V této kapitole vycházíme především ze sociologických zdrojů. V třetí kapitole se věnujeme metodologickým problémům, které jsou spojené s bádáním v této oblasti. Jde především o obtíže spojené s operacionalizací náboženství a dostupností dat pro účely zkoumání náboženství a reprodukčního chování. Čtvrtá kapitola je svoji povahou stále teoretická, ale na rozdíl od předchozích kapitol je výhradně demografického zaměření. V této kapitole čtenáři představíme dvojí demografickou perspektivu, jakou lze ke studiu náboženství a reprodukčního chování přistupovat. První perspektivou je klasický demografický přístup, v rámci kterého je náboženství vnímáno jako jeden z potencionálních faktorů ovlivňující reprodukční chování. Druhou perspektivou je religiózní demografie, která se zaměřuje na studium náboženských populací, jejich struktur a vývoje v čase. V tomto pohledu pak náboženství hraje úlohu třídícího faktoru. Poslední třetina předložené diplomové práce (tj. pátá kapitola) je empirického rázu a analýza, kterou v ní provádíme, odpovídá východiskům i metodám religiózní demografie. Věnujeme se v ní vlivu úmrtnosti na úbytky v populaci věřících mezi jednotlivým sčítáními lidu, přičemž se zaměřujeme především na zkoumání tohoto vlivu ve starších generacích. Na tuto subpopulaci se zaměřujeme ze dvou důvodů. Za prvé starší generace obyvatel má obecně větší tendenci v censech náboženské vyznání deklarovat (Fajfrová 2013, s. 47–51) a zároveň v této subpopulaci je možné uvažovat o vlivu úmrtnosti jako relevantním faktoru, který se podílí na úbytku počtu obyvatel v jednotlivých kategoriích podle náboženského vyznání. V závěru pak shrnujeme nejdůležitější poznatky jak z teoretické tak i z praktické části práce.

Kapitola 2

Obecná rovina vztahu náboženství a reprodukčního chování

V této kapitole se nebudeme zabývat vymezením pojmu náboženství, na jehož společně sdílené vědecké definici je obtížné se shodnout (např. Paden (2002, s. 20) nebo Václavík (Václavík in Nešpor, Václavík et al., 2008, s. 119–129)). Tato kapitola by měla posloužit jako úvod do problematiky a poskytnout základní vhled do aktuální situace na náboženské. V první části se zaměříme na postihnutí fenoménu náboženství na obecné rovině, přičemž nám půjde především o přiblížení aktuálních změn a trendů, ke kterým na náboženské scéně dochází, a o jejichž zachycení se zasloužili především sociologové. Ačkoli tato část kapitoly není bezprostředně spjata s demografií, považujeme ji za nezbytnou k pochopení námi úžeji vymezeného vztahu mezi náboženstvím a reprodukčním chováním. Druhá část kapitoly bude odpovídat více perspektivě demografie a pokusíme se v ní blíže nastínit vztah mezi náboženstvím a reprodukčním chováním.

2.1 Obecná rovina vztahu náboženství a plodnosti

Lužný (2010) vymezuje dvě základní etapy vývoje náboženství v moderní společnosti podle toho, jakou roli v ní náboženství sehrávalo. První etapu nazývá období modernizované tradice a druhou obdobím postmoderní společnosti. První období bylo podle něj typické tím, že v něm tradiční církve měly ve společnosti stále dominantní postavení a zároveň vedle nich začínaly vznikat nové církve a sekty. Většina těchto nově vzniklých náboženských uskupení disponovala pevnými organizačními strukturami a zároveň se snažily nějakým způsobem modernizovat již existující tradici, a to buď vnášením liberálních prvků, nebo příklonem k fundamentalismu. V témže období (zejména v první polovině a na začátku druhé poloviny 20. století) začalo v západních společnostech v tradičních církvích docházet k úbytku věřících, což se stalo zdrojem určitého napětí mezi náboženstvím/církvemi a moderní společností. Jako hlavní výkladové schéma tohoto procesu se pak stala teorie sekularizace (Lužný, 2010, s. 25–26). Teoretici sekularizace tehdy předpokládali, že s rostoucí modernizací a racionalizací společnosti půjde ruku v ruce také sekularizace společnosti, která měla ve svém důsledku znamenat konec náboženství jako takového (Wilson, 1966; Martin, 1978; Berger, 1969). Tato teorie byla dlouho přijímána jako univerzální pravidlo, jak v sociologii, tak i v ostatních sociálně-

vědních disciplínách. Během posledních dvaceti let doznala tato teorie sekularizace mnoha změn a byla opakovaně kritizována a modifikována (blíže o tom pojednává například Berger (1999), Casanova (1994), Davie (2009) nebo Nešpor (2004)). Ukázalo se totiž, že se nejedná o obecně platný a nevyhnutelný proces. Naopak se zdá, že v současném světovém měřítku význam náboženství opět roste. Z tohoto pohledu se pak jeví sekulární Evropa jako výjimečný případ (Davie, 2009). Zároveň vysoká míra sekularizace evropských společností sama o sobě neznámá nezáměr o náboženství a duchovní otázky jako takové, ale spíše dochází k určitému přechodu od náboženství ke spiritualitě, a s tím jde ruku v ruce přesun náboženství z veřejného prostoru do soukromé sféry jednotlivců (Luckmann, 1967). To ve svém důsledku mimo jiné znamená, že víra přestává být daností, status, do kterého se člověk rodí, ale stává se předmětem individuální volby s tím, že k samotné volbě ani nemusí dojít a jednatel tak může být k náboženským otázkám inherentní (Berger, 1997, s. 7–24, 70–72).

Pro druhou etapu, pro postmoderní období, je podle Lužného (2010, s. 13–40) charakteristická globalizace náboženství, čímž dochází k mnoha často protichůdným procesům, jakými jsou například detradicionalizace, individualizace, pluralizace, transnacionalizace, fundamentalizace či privatizace a opětovná deprivatizace náboženství. Tyto procesy jsou komplexní a dochází k nim v různých společnostech v odlišných kombinacích i posloupnostech, a tím se mohou lišit i svými důsledky. Na jedné straně se západní společnosti stále více sekularizují a na náboženské scéně dochází k výrazné detradicionalizaci a individualizaci, na druhé straně je zde patrný nárůst fundamentalistických hnutí, zejména pravicově křesťanských a islámských (např. Kepel, 2006; Berger, 1997; Casanova, 1994). Stejně tak lze po éře privatizace zaznamenat určitou deprivatizaci náboženství. Etablované i méně etablované církve a náboženské organizace se znovu pokoušejí o vstup do veřejného prostoru, ve kterém mají ambice se angažovat v některých specifických společensko-politických tématech, která leží na rozhraní soukromého a veřejného prostoru. Jsou to například otázky týkající se umělého přerušení těhotenství, eutanazie, registrovaného partnerství a adopce dětí homosexuálními partnery (Casanova, 1994, s. 6). Také platí, že v současné Evropě lze oproti minulosti nalézt bezprecedentně vysoký počet nových učeních, skupin a náboženských hnutí, jejichž kořeny jsou v Evropě nepůvodní. Jedná se především o učení a hnutí vycházející z hinduismu, buddhismu a dalších náboženství a tradic. Všechny tyto jevy v západní Evropě probíhají naráz a na různých úrovních se prolínají, čímž z fenoménu náboženství vzniká velká a poměrně složitá mozaika. Někteří autoři se domnívají, že aktuálně probíhající procesy individualizace, pluralizace a detradicionalizace náboženství jsou pro náboženství do určité míry přátelské, neboť právě tyto procesy vrátily náboženství do hry, a tím zároveň vyvrátily moderní mýtus o konci náboženství. Podle Bergera (1997, s. 13–15) svoboda rozhodování a globální šíření náboženských hnutí vede k náboženské pluralitě, potažmo k vytváření tržních mechanismů i na náboženské scéně. V aktuálním světě, který je podle Becka (2004) a Baumanna (2002) typický velkou mírou nejistoty a úzkostí plynoucí z „přespřílišné“ svobody, je konstantně přítomno klima nejistoty a chaosu, na které může náboženství reagovat a také často reaguje

zdůrazňováním etiky a morálky, čímž se stává pro určitý typ jedinců atraktivní (Lužný, 2010, s. 30–33).

Výše nastíněné trendy platí v různé míře také pro českou společnost. Dokonce, co se míry sekularizace týče, tak nám v rámci již sekularizované Evropy patří přední místa. Zatímco v sousedním Polsku nebo Slovensku zůstalo zastoupení tradičních náboženských vyznání na vysoké úrovni, v České republice v průběhu čtyřiceti let komunistického režimu došlo k výraznému poklesu (Greeley, 2004). Nešpor (2010) se domnívá, že česká společnost je víc „proticírkevní ze zvyku“ než „ateistická z přesvědčení“. A poukazuje na to, že ačkoliv komunistický režim měl negativní vliv na náboženskou scénu v české společnosti, tak zpochybňuje, že by byl zdrojem českého „ateismu“. Protináboženská a proticírkevní politika komunistického režimu podle něj jen posílila již dříve zaseté tendence. Onen zdroj proticírkevního ladění české společnosti vidí v mnohem starších antiklerikálních tendencích, jejichž kořeny spatřuje v emancipačním boji českého národa o národní identitu uvnitř habsburské monarchie v průběhu devatenáctého a v první polovině dvacátého století. Tyto tendence v určitém smyslu vyvrcholily během éry první republiky, která v oblasti náboženského života byla zmítána výraznými protikatolickými tendencemi, a zároveň došlo ke vzniku národní české církve, Církve československé husitské (Nešpor, 2010). Také Hamplová (2000, 2013) se domnívá, že pohled na Českou republiku jako na vysoce sekularizovanou zemi je zkreslující a plně nevystihuje vztah české populace k náboženství. Podle sčítání účastníků bohoslužeb i výběrových šetření se zdá, že návštěvnost bohoslužeb je nízká, ale dlouhodobě stabilní, mění se ale počty osob deklarujících své náboženské vyznání a to nejen ve sčítání lidu. Pokles počtu věřících se týká především tří největších církví: Římskokatolická církev, Českobratrská církev evangelická a Církev československá husitská, zatímco malé církve jako například Církev bratrská dynamicky rostou (Hamplová, 2010). Tatáž autorka také poukazuje na to, že pokud bychom pojetí náboženské víry rozšířili, mimo etablované církve a věrouky, také o alternativní formy religiozity, jako jsou nová náboženská hnutí, magie, okultistické praktiky nebo třeba o obyčejnou pověřivost, víru v léčitele, horoskopy či předpovídání budoucnosti, pak zdaleka nejsme národ ateistů. Právě tato pověřivost, víra v magii a víra v okultistické praktiky nás řadí po bok východoevropských zemí, kde jsou tyto formy víry hojně zastoupeny, a to i v rámci etablovaných církví a věrouk (Hamplová, 2000, 2013). Ačkoliv tedy českou společnost nebudeme považovat za ateistickou, musíme přiznat, že postavení náboženství zejména v jeho tradičních a etablovaných podobách je specifické, a to se projevuje i ve výběrových šetřeních, sčítání lidu i dlouhodobě nízké důvěře Čechů v církve a náboženské organizace. Tato specifická pozice náboženství v české společnosti by měla být reflektována nejen v sociologických, politologických nebo religionistických studiích, jak tomu obvykle bývá, ale měla by být brána v potaz také v rámci demografických studií, které se snaží nějakým způsobem uchopit vztah mezi náboženstvím a demografickou reprodukcí v podmínkách České republiky.

2.2 Specifikum demografického pohledu na náboženství

Na nejobecnější rovině vztahu mezi religiozitou a reprodukčním chováním se zdá, že každá kultura v sobě obsahuje určité sociální normy a obecně uznávané postoje spojené s náboženstvím, které nějakou měrou ovlivňují demografickou reprodukci a její širší podmíněnost (Blyth a Landau, 2009). Má ale každé náboženství ambice explicitně ovlivňovat právě tuto oblast života svých věřících? Náboženství můžeme dělit podle sociální funkce na mystická a profétická. Právě profétická náboženství se významným způsobem promítají do sociálních a společenských vztahů nebo o takový vliv alespoň usilují (Štampach, 2004). Z našeho pohledu jsou typickými profétickými náboženstvími například křesťanství, islám a judaismus, jejichž věrouky mají převážně pro-kreační ladění. Na druhé straně jsou všechny tyto tři tradice vnitřně členité a rozhodně nemůžeme mluvit o nějaké homogenní tendenci. Například v křesťanské tradici je katolická věrouka přísně proti regulaci plodnosti a proti sexuálnímu styku za jiným účelem než plozením dětí v rámci manželského svazku. Oproti tomu v protestantském učení je obsažen důraz na „rodičovskou zodpovědnost“, která je spojena právě s určitou regulací plodnosti, tudíž určitá část antikoncepčních metod není v rozporu s protestantským učením a důrazy (např.: Whelpton, Campbell a Patterson, 1966; Ellison a Goodson, 1997). Někteří autoři si dokonce všímají určité souvislosti mezi neo-malthusiánstvím a protestantismem (Gorski, 2003, s. 117). Oproti tomu buddhismus je příkladem mystického náboženství, neboť buddhistické učení nemá explicitně ambice ovlivňovat reprodukční chování a rodinný život svých věřících. Tyto záležitosti považuje za sekundární a důraz naopak klade na duchovní aktivity, kterými má být dosažena duchovní emancipace a rovnováha (Fagley, 1965). Na druhé straně právě ono soustředění na duchovní dokonalost může ve svém důsledku znamenat asketický způsob života, což reprodukční chování ovlivňuje. Pokud bychom ale připustili, že určitá náboženství usilují významným způsobem o ovlivnění reprodukčního chování svých věřících, vyvstává otázka, zda je to učení či věrouka daného náboženství právě oním faktorem, který ovlivňuje výsledné reprodukční chování věřících.

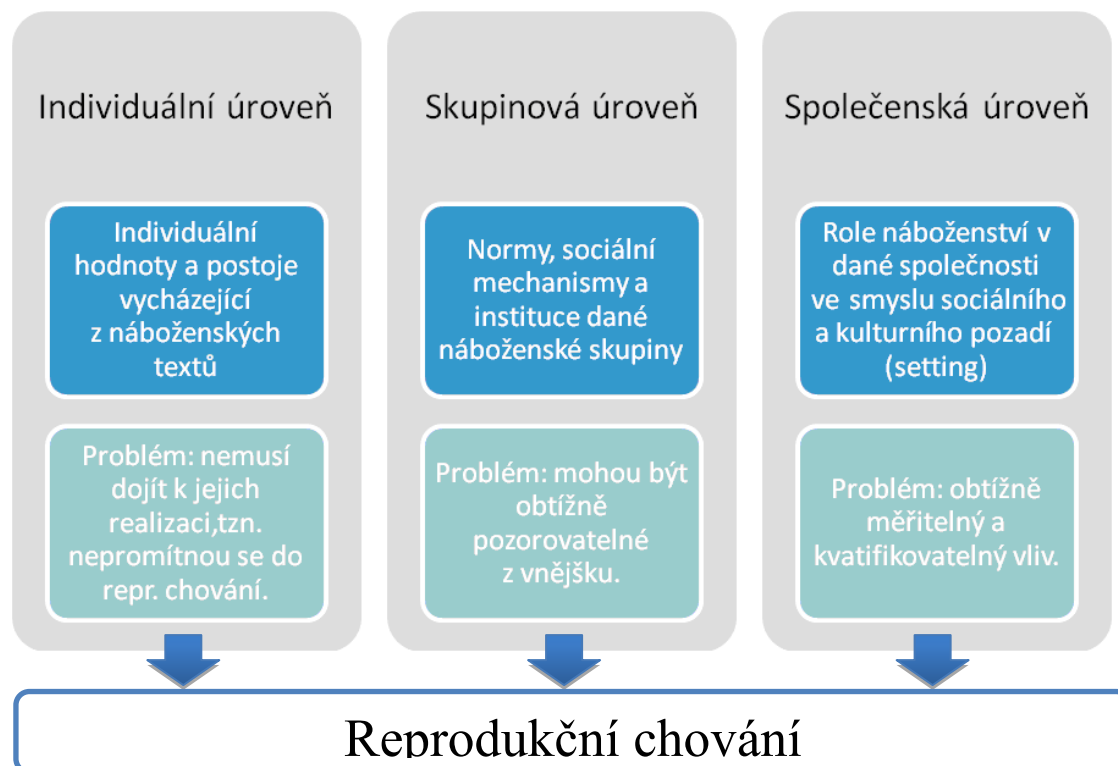
V demografii se často mluví o širších podmínkách reprodukčního chování, v české literatuře o tomto tématu mluví například Rabušic (2001) nebo je tomu věnována celá kapitola v Základech demografie (Pavlik, Rychtaříková a Šubrtová, 1986). Připouštíme tedy, že náboženství je pouze jeden z mnoha faktorů ovlivňující reprodukční chování. Proto souhlasíme s McQuillianem (2004), že není vhodné se pouze ptát, zda náboženství ovlivňuje reprodukční chování, ale je nutné tuto otázku rozšířit a ptát se také, za jakých okolností nastává, že je náboženství klíčovým faktorem ovlivňujícím výsledné demografické chování. Kromě toho, že je náboženství jedním z mnoha faktorů, je potřeba také zamítnout zjednodušenou a povrchní představu, že reprodukční chování věřících je důsledkem partikulárního teologického stanoviska daného náboženství k otázkám plodnosti a její kontroly, tj. k různým kontraceptivním metodám (Mosher, et al., 1992; McQuillian, 2004). Tito autoři se shodně domnívají, že náboženské učení i věrouka sama o sobě nemůže ovlivňovat postoje a chování svých věřících. Proto zdůrazňují roli prostředníka, což je v jejich podání způsob sociální organizace dané

náboženské instituce, skupiny nebo komunity a její schopnost toto učení přenášet na své členy a to včetně schopnosti "vynutit" si jeho dodržování. Vliv náboženského učení tedy není jen o dílčí části náboženského textu, ale je to o celkové orientaci dané náboženské tradice, o otázkách spojených s postoji k rolím muže a ženy, sociálních mechanismech náboženských skupin a schopnosti kontroly. Protože považujeme tuto kritiku za velmi relevantní, nebudeme se v této práci explicitně zabývat jednotlivými náboženskými věroukami a dogmaty, které se týkají sexuálního a rodinného života, ale naopak se pokusíme poukázat na komplexnost tohoto vztahu se všemi jeho obtížemi. Další neméně důležitou věcí je, že i jednotná věrouka v rámci jedné náboženské tradice nebo církve podléhá různým výkladům, navíc se tak často může dít dokonce v rámci jedné náboženské komunity. Odlišný výklad pak může znamenat odlišnou náboženskou praxi a tím i různé preference/postoje a vzorce reprodukčního chování. Je tedy přítomna nezanedbatelná variabilita i tam, kde obvykle předpokládáme významný stupeň homogenity (Blyth a Landau, 2009, s. 10–40). Pestrost interpretací náboženského učení je posilována také výše nastíněnými trendy (individualizace, pluralizace, detradicionalizace, atd.), které jdou ruku v ruce s úpadkem vlivu církevních autorit a vlivu náboženských dogmat na životy jednotlivých věřících. Navíc se v současné době mluví o tom, že pro věřící je jejich náboženská komunita jen jedna z většího počtu komunit, kterých jsou členy, a tudíž nad nimi nemá monopolní moc, jako tomu bývalo dříve (Halman a Pettersson, 1999, s. 48). Další významnou připomínku formuloval Goldschieder (1969) v rámci konceptualizace vztahu mezi náboženstvím a reprodukčním chováním, tvrdí totiž, že tato zjištěná náboženská charakteristika ve výzkumu nemá vysvětlující schopnost sama o sobě, ale že může být naopak jakousi krycí proměnou, která zastupuje skutečnou příčinu. Na příklad v jednom ze svých výzkumů se totiž zaměřil na diferenční plodnost mezi různými náboženskými skupinami v Izraeli, a všiml si, že výsledná diferenční plodnost mezi pozorovanými náboženskými skupinami je spíše výsledkem odlišného socioekonomického statusu skupiny. Došel tedy k závěru, že větší roli hrálo právě vzdělání, příjem a místo bydliště, což byly charakteristiky, ve kterých se jednotlivé náboženské skupiny signifikantně lišily. Tuto svou domněnku potvrdil tím, že když do modelu přidal jako kontrolní proměnné socioekonomické charakteristiky, tak se staly rozdíly v plodnosti mezi skupinami zanedbatelné. Na druhou stranu ve svých textech reflektuje, že právě onen specifický sociální status může být důsledkem vyznávaného náboženství a jeho praxe. Na základě svých pozorování se pak pokusil formulovat určité univerzální pravidlo, na základě kterého se domnívá, že pokud je daná náboženská skupina v roli minority, tak dosahuje nižší plodnosti než je úroveň plodnosti majority, což považuje za důsledek toho, že menšiny obecně čelí větším sociálním bariérám, které jim brání se plně realizovat, a to včetně oblasti reprodukčního chování (Goldschieder, 1969, 1971).

Všechny tyto faktory ve svém důsledku potvrzují oslabující vliv náboženského učení či dokonce dílčích náboženských textů na reprodukční chování a naopak staví do popředí Goldschiederem tolik zdůrazňovaný sociálně organizační rozměr náboženských skupin, ve kterých se odehrává nejen náboženský, ale také sociální život jednotlivých věřících. Na základě toho tvrzení jsme si dovolili

vytvořit schéma, ve kterém jsme se pokusili vyobrazit různé úrovně působení náboženství a náboženské víry na demografickou reprodukci (Obrázek č. 1).

Obrázek č. 1: Úrovně vlivu náboženství a náboženské víry na demografickou reprodukci



Pozn. Schéma sestaveno autorkou na základě Goldschieiderových textů (1971, 1969).

Jak si v následujících kapitolách ukážeme, v současné době existuje mnoho demograficky zaměřených studií, které poukazují především na pozitivní účinky religiozity na plodnost nebo rodinné chování. Toto východisko by se ale nemělo stát pravidlem. Existují totiž také studie, které ukazují, že tento vztah je složitější, a že za určitých okolností může náboženství dokonce reprodukční chování omezovat. Typický příklad je silně pozitivní vliv katolické a mormonské věrouky na plodnost vdáných žen a zároveň negativní vliv na plodnost svobodných, což je dáno přístupem Katolické církve k dětem narozeným mimo manželství (Fagley, 1965). Stejně ambivalentní vliv na plodnost může mít také hinduismus, který má obecně pronatalistický charakter, kde pro první ze čtyř kast platí určité asketické požadavky, které ve svém důsledku mohou znamenat a často znamenají omezení plodnosti a pro druhou kastu platí určitá náboženská povinnost mít prvorozeného syna, který bude pokračovatel rodové linie a bude tak sloužit dharmě. Ačkoliv je kastovní systém v Indii více než šedesát let mimo zákon, kasty stále zůstávají nedílnou součástí indické společnosti a tím se promítají i do vzorců reprodukčního chování (Fagley, 1965). Ve výsledku jsme si ukázali, že vliv náboženství na reprodukční chování je komplexní jev, a nemůžeme si jej představovat jako jednoduší faktor. Toto uvědomění by se zároveň mělo promítnout nejen do interpretace výsledků, ale už v samotné perspektivě, v jaké budeme na náboženství nahlížet i jakým způsobem budeme formulovat výzkumné otázky.

Kapitola 3

Obecné metodologické problémy výzkumu vztahu náboženství a reprodukčního chování

Zkoumání souvislostí mezi náboženstvím a reprodukčním chováním v západní Evropě, která je považována za sekulární, nebo při nejmenším je náboženskou jiným způsobem, než tomu bylo v minulosti, je poměrně náročný proces. Toto bádání s sebou totiž přináší řadu výzev a obecných metodologických problémů, se kterými se musí nějakým způsobem vypořádat každý výzkum nebo studie. Pokud bychom se na základě první kapitoly shodli, že představa o vztahu mezi náboženstvím a reprodukčním chováním je legitimní, automaticky následuje otázka, jak tento vztah metodologicky uchopit a následně jej relevantním způsobem kvantifikovat. Právě v této kapitole se pokusíme tuto problematiku podrobněji popsat a objasnit jednotlivé obtíže. Existují dva základní metodologické problémy, kterými se v různé míře i rozsahu musela zabývat každá studie, která se relevantním způsobem pokusila uchopit vztah náboženství a reprodukčního chování. První obtíž je spojena s operacionalizací pojmu/konceptu náboženství pro potřeby konkrétní výzkumné studie. V této oblasti má výzkumník relativně velké množství nástrojů a možností, jak se k tomuto výzkumnému problému postavit. Můžeme jej tedy považovat za metodologický problém interní povahy, neboť jeho řešení velkou měrou závisí na výzkumníkově přístupu. Druhý metodologický problém má podle nás spíš externí charakter a souvisí s dostupností dat tříděných podle náboženského vyznání, nebo individuálních dat obsahujících náboženské a demografické charakteristiky respondentů.

3.1 Operacionalizace náboženství

Základní otázkou každého výzkumu je, jaké ukazatele a jaké zjišťované znaky indikují výzkumníkem sledovaný jev. V našem konkrétním případě to znamená, na základě jakých znaků/indikátorů budeme považovat daného respondenta (v rámci výběrového šetření) či obyvatele (v rámci sčítání lidu) za nábožensky založeného. Zvolené znaky by pak měly mít nejen rozlišovací schopnost, ale také by v sobě měly obsahovat potencionální vysvětlení. Pokud bychom například zjistili, že mezi skupinami rozdělenými podle vybraného znaku existují rozdíly v demografickém chování, tak bychom na základě

povahy dělicího znaku měli být schopni k tomu podat také nějaké vysvětlení. Konkrétněji, pokud například budeme za indikátor náboženské víry považovat souhlas s vybranými náboženskými dogmaty-tvrzeními, a rozdělíme respondenty do skupin na základě souhlasu a nesouhlasu s danými tvrzeními, měli bychom také být schopni poskytnout k tomuto zjištění řádné vysvětlení. Zvolené znaky-indikátory by také měly být nějakým způsobem kvantifikovatelné. To právě v kontextu náboženství a náboženské víry nemá zrovna triviální řešení, neboť o náboženské víře se na obecné rovině uvažuje jako o vztahu k transcendentnu, ale jak takový vztah vědecky zachytit? Navíc v současné sociologii a religionistice se ukazuje, že o náboženství a náboženské víře není úplně vhodné uvažovat v bimodálních termínech, např. věřící-nevěřící, ale je lepší na tuto oblast nahlížet jako na kontinuum, které pro potřeby výzkumu můžeme rozdělit do několika různých kategorií. Toto rozdělení uplatnila například Hamplová (2013), když na základě souhlasu-nesouhlasu se sadou tvrzení rozdělila respondenty do tří skupin: tradičně věřící, alternativně spirituální věřící a „nevěřící“. Skupiny pak tvořily základní třídící kategorie celého výzkumu. Výše popsaná problematika bývá ve výzkumu souhrnně nazývána pojmem operacionalizace, čímž chápeme proces, ve kterém výzkumník na základě teoretické definice zkoumaného pojmu/konceptu hledá vhodný výzkumný nástroj, který mu umožní zkoumaný jev zachytit. Konkrétně hledá ony znaky, které jsou z jeho pohledu pro daný jev charakteristické a následně vytvoří soubor indikátorů, jejichž pomocí bude tento jev pozorovat a následně kvantifikovat.

V kontextu této práce to znamená, že každý výzkumník bádající v oblasti vztahu náboženství a reprodukčního chování, by se měl zamyslet nad tím, jakým způsobem uchopí náboženskou víru či religiozitu respondentů/obyvatelstva a jakým způsobem ji převede na pozorovatelné a měřitelné znaky. Z nich by měl následně vytvořit soubor indikátorů, na základě kterých pak bude „automaticky“ třídit respondenty/obyvatele do zvolených kategorií (např. kategorie tradiční x alternativní religiozity, kategorie podle přináležení k církvi či k jiné náboženské organizaci, a tak dále). Také může pracovat s náboženstvím jako s kontinuem (škálou), na kterou bude respondenty umisťovat podle dosaženého skóre (např. míra náboženské ortodoxie). V současné době existuje mnoho osvědčených způsobů operacionalizace náboženství a náboženské víry. Jako příklad známého a v různých modifikacích stále používaného modelu je Glockův a Starkův model (1968). Tito autoři pojímají víru jako náboženský závazek, který se projevuje empiricky měřitelnými postoji a jednáním, pro které definovali následujících pět dimenzí:

- 1) **Víra** – je autory charakterizována jako souhlas/nesouhlas s teologickými dogmaty, to znamená s tvrzeními, která jsou považována v daném náboženství za obecné pravdy.
- 2) **Praktiky** – náboženské aktivity, kterými se jedinci vztahují k nadpřirozenu. Ty jsou dále děleny na rituály, které jsou svou povahou formální akty a zbožnost, kterou naopak považují za privátní projev náboženské víry.
- 3) **Vědomost** – touto dimenzí zjišťují, zda věřící mají povědomí o tom, čemu věří.
- 4) **Zkušenosti** – mají na mysli zkušenost ve formě náboženského zážitku nebo zázraku

5) **Důsledky** – dimenze je odvozena od způsobu, kterým lidé interpretují určité životní události. (Glock-Stark 1968:14)

Glock-Starkův multidimenzionální model nemá pouze výzkumníkům pomoci rozřadit respondenty do kategorií, ale jeho smyslem je především pomoci výzkumníkům zachytit míru religiozity a její vnitřní strukturu a rozmanitost. I přes velmi podrobné rozpracování je ale jejich modelu často vyčítáno, že je relevantní především pro americkou křesťanskou společnost, která je charakteristická vysokou náboženskou pluralitou a dominancí protestantských církví. Proto je obtížné jejich modely aplikovat na jiné než dominantně křesťanské společnosti (společnosti ve většině asijských a části afrických zemí). Aplikace jejich modelu je problematická také v křesťanské Africe nebo katolické latinské Americe. A co více, nejsou ani příliš vhodné do evropského prostředí, ve kterém má náboženství a církve podle některých autorů diametrálně odlišnou společenskou pozici (Davie, 2007). Například Grace Davie (2007) poukazuje na takzvanou zástupnou funkci církve, která je typická právě pro západní evropské společnosti, ve které se náboženství praktikované aktivní menšinou odehrává v zastoupení mnohem většího množství osob, které vědomě schvaluje náboženské akty, které tato aktivní menšina vykonává i v jejich jménu. Na společenské úrovni je to například reprezentace duchovních v rámci nejvýznamnějších státních svátků, ceremoniálů anebo při výjimečných situacích, ve kterých církev reprezentuje určité národní nebo humanistické symboly. Mohou to být také například zádušní mše za významné osobnosti, oběti teroristických útoků nebo přírodních katastrof. Na individuální úrovni se zástupnou funkcí rozumí například účast církví na významných životních událostech, jakými jsou narození (křest), smrt anebo sňatek nezávisle na tom, zda jednotlivci jsou aktivními věřícími (Davie, 2007, s. 127–128). Tuto domněnku potvrzuje v českém prostředí také přední český sociolog Nešpor (2010, 2013), který si všímá, že pokles počtu křtů, církevních sňatků a církevních pohřbů je pomalejší než pokles, kterému by odpovídal demografickým vývojem podmíněný pokles církevního členství. Na tomto konkrétním příkladu vidíme, jak i velmi propracovaný multidimenzionální model jako je Glockův a Starkův může mít poměrně zásadní nedostatky. Představený model tedy nelze aplikovat universálně, jak autoři původně zamýšleli, ale určitě jej lze používat v různých modifikacích. Je tedy nutné, aby si výzkumníci vždy jednoznačně vymezili, jaká forma religiozity je zajímavá a v jakém prostředí ji studují a na základě těchto výchozích bodů volili odpovídající operacionalizační postup. Jak jsme již zmínili v úvodním odstavci, řešení tohoto metodologického problému z velké části závisí na samotném badateli a jeho přístupu. Přesto i zde platí určité vnější omezení, neboť se stává, že výzkumníci jsou v procesu operacionalizace limitováni rozsahem dostupných dat, to například znamená, že nemají k dispozici dostatečný počet identifikátorů. To je u demografických dat poměrně častý případ. Za těchto okolností je možné použít i jednodušší operacionalizační postupy.

3.2 Dostupnost dat

Druhý problém, který jsme již částečně zmínili v předchozím odstavci, je dostupnost demografických dat tříděných podle náboženských charakteristik. V demografii obecně rozlišujeme dva základní typy dat: strukturální a pohyb obyvatelstva. V současné době mají badatelé v oblasti studia náboženství a reprodukčního chování k dispozici základní údaje o struktuře populace podle náboženského vyznání ze sčítání lidu (například ČR, Slovensko, Slovinsko, Velká Británie nebo Portugalsko), anebo mohou čerpat z výběrových šetření, kde se zjištěná struktura nějakým způsobem aproximuje na celkovou populaci (Nizozemsko, Francie, Rakousko, Německo, a jiné). Naproti tomu informace o pohybu obyvatelstva podle náboženského vyznání v současné době prakticky neexistují, respektive se nezjišťují. Zde si dovolíme zdůraznit, že tomu takto vždy nebylo. Například v České republice můžeme teoreticky studovat pohyb obyvatelstva podle náboženského vyznání do roku 1949, neboť je možné třídit počty narozených, zemřelých, sezdaných či rozvedených podle náboženského vyznání. Do tohoto roku byla totiž evidence demografických událostí v kompetenci církevních matrik, které měly povinnost zjištěné údaje poskytovat státu. V roce 1949 vstoupil v účinnost matriční zákon, v jehož důsledku byl zaveden jednotný systém státních matrik, čímž se tato charakteristika přestala úplně zjišťovat (Srb, 2004; Fajfrová, 2013, s. 27). Aktuálně tedy máme k dispozici pouze informace ve vztahu ke struktuře populace. Zjišťování náboženského vyznání ve sčítání lidu má na našem území dlouhou tradici, neboť tato charakteristika byla zjišťována již od prvního moderního sčítání lidu v roce 1869 a zjišťuje se až do současnosti, s výjimkou let 1961, 1971 a 1981. Bohužel i tato strukturální data s sebou nesou několik obtíží. Zjištěná data totiž nejsou po celou dobu srovnatelná, neboť do roku 1951 ve sčítacím archu údaj o náboženském vyznání odpovídal, nebo alespoň podle metodiky sčítání měl odpovídat církevní příslušnosti. V těchto sčítáních nebylo možné náboženské vyznání deklarovat na základě volby, ale muselo být uvedeno ve shodě s údajem ve křestním listu, na což mimo jiné dohlížel i sčítací komisař. V následujících třech sčítáních nebyla tato charakteristika z politicko-společenských důvodů zjišťována. Až po jejím opětovném návratu do sčítacího archu v roce 1991 došlo k zásadní změně definice, která je založená na takzvané sebeidentifikaci s nějakou církví nebo náboženskou skupinou, a ta je založena na svobodném uvážení jednotlivce (Fajfrová, 2013, s. 31–36). Změnou metodiky zjišťování se tak údaje před rokem 1951 a po roce 1991 staly nesrovnatelné, neboť nelze deklarované náboženské vyznání na základě aktuální volby ztotožňovat s příslušností k dané církvi. Dalším důsledkem této metodologické změny zjišťování po roce 1991 je také nižší ochota obyvatel tento údaj vyplňovat. v průběhu dalších sčítání začala významně narůstat kategorie „nezjištěno“, která je velmi obtížně interpretovatelná, neboť lze jen těžko určit motivace, které vedly obyvatele k nevyplnění této položky. Nárůst této kategorie ve výsledku vede k problematizaci zjištěného údaje jako takového. Obecně platí, že hlavní třídící kategorie (nezjištěno, bez vyznání, věřící s přináležením, věřící bez přináležení) disponují velkou vnitřní heterogenitou s malou vypovídající hodnotou (Štampach, 2004, s. 9–12, Václavík, 2009, s. 84–87).

Obecně lze říci, že sekularizace státu zejména pak státní správy vede ke snižování ochoty státních institucí tuto charakteristiku zjišťovat. Tento trend odpovídá tomu, co můžeme pozorovat ve 14 zemích Evropské unie, neboť aktuálně je tato položka zjišťována ve čtrnácti z dvaceti sedmi zemí Evropské unie (Grimm a Johnson, 2013, s. 164–165). Také v české společnosti se aktuálně diskutuje, zda tato položka bude do dalšího sčítání vůbec zařazena (viz materiál ČSÚ publikován jako Příloha č. 1). Země, které tento údaj nezjišťují, tak často jednají v souladu s doporučením Evropské unie, která tento typ informace, společně s etnicitou a jazykem, považuje za citlivý údaj, jenž se může stát zdrojem diskriminace (Weller a Kingsley, 2013). Aktuálně údaj o náboženském vyznání do censu zahrnují především země jihovýchodní Evropy. Naopak většina zemí západní a severní Evropy tuto charakteristiku již nějaký čas nezjišťuje, výjimku tvoří pouze Velká Británie, Irsko, Portugalsko, Estonsko a Litva (Grimm a Johnson, 2013, s. 164). Problémem ale není jen klesající ochota tento údaj zjišťovat, ale také snižující se ochota respondentů/obyvatel tento typ údaje vyplňovat, neboť je považován za soukromou záležitost. Tato změna v pojetí náboženského vyznání je spojena s procesy sekularizace a privatizace, které jsme popsali v předchozí kapitole. Metodologický problém spojený s dostupností demografických dat je oproti předchozímu problému s operacionalizací spíše externí povahy. Není tedy přímo v rukou výzkumníka, ale výzkumník se musí dané situaci přizpůsobit a hledat nové cesty, jak kýžené údaje zjistit, či odvodit.

Výše popsané metodologické problémy představují určité překážky, se kterými se musí vypořádat každá demografická studie, která má za cíl podrobněji prozkoumat demografickou reprodukci a její vztah k náboženství. Jak se lze konkrétně s těmito problémy vypořádat, si blíže ukážeme v následující kapitole, kde si představíme dva různé přístupy, jakými badatelé tento vztah již uchopili.

Kapitola 4

Vztah náboženství k reprodukčnímu chování ve dvojí demografické perspektivě

Jak jsme již naznačili, v české odborné literatuře chybí souhrnný text, který by blíže pojednával o vztahu mezi demografickou reprodukcí a náboženstvím. Krátkou zmínku jsme našli pouze v některých doplňkových učebnicových textech jako například Demografie (nejen) pro demografy (Kalibová, Pavlík a Vodáková, 2009) nebo Vybrané kapitoly z demografie (Chalupa a Tarabová, 1991). Tyto publikace zpravidla obsahují velmi stručný odstavec, který odpovídá tomu, že v české demografii je toto téma zatím považováno spíše za okrajové. Nejpodrobnějším textem na toto téma je Srbova publikace, která se podrobně věnuje náboženskému vyznání obyvatelstva na našem území, přičemž těžištěm jeho analýzy je náboženské vyznání obyvatelstva do roku 1930 (Srb, 2004). Ani empirické studie, které se v českém prostředí věnují vztahu náboženství k reprodukčnímu chování, neobsahují hlubší teoretické pojednání (viz Hamplová in Nešpor a Václavík (2008), Nešporová (2010) nebo Kirchner (2003)). Cílem kapitoly je poskytnout základní text, který by podrobně pojednával o vztahu náboženství k reprodukčnímu chování a poskytl nejnovější poznatky ze zahraniční literatury.

V úvodu jsme zmínili, že záměrem této práce je také zevrubněji přiblížit nový obor: religiální demografii, kterou se česká odborná literatura dosud nezabývá nebo zabývá spíše výjimečně. Aby se kapitola nestala pouze změtí dílčích poznatků a informací, rozhodli jsme se ji pojmout jako představení dvojí perspektivy jak přistupovat ke studiu náboženství a reprodukčního chování. První z nich jsme definovali jako „klasickou demografickou perspektivu“, která je hojně reprezentována jak starší literaturou (např. Heaton (1986), Goldscheider (1969), Westoff a Jones (1979), Mosher a kolektiv (1992) nebo Sander (1992)), tak také novějšími studiemi (např. Adsera, 2006; Neuman, 2007; Jepsen, 2015; Zhang, 2008). Druhá perspektiva je reprezentovaná zejména nově vzniklou religiální demografií, která představuje metodickou i ideovou alternativu ke zmíněnému klasickému přístupu. Stěžejním dílem v této perspektivě je publikace *The World's Religions in Figures: An introduction to International Religious Demography* (Johnson a Grimm, 2013), která je shrnujícím úvodem do této nové disciplíny. Základní dostupná literatura pojetí těchto dvou perspektiv ve vzájemném porovnání nepředstavuje, domníváme se, že toto pojetí ale vnese do této kapitoly pevnou strukturu, a pomůže lépe objasnit v čem je přístup religiální demografie ke zkoumání náboženství

a demografické reprodukce odlišný Jako základní studijní materiál posloužilo třicet vybraných studií, přičemž ve výběru jsme se zaměřili především na ty novější, anebo v této oblasti výzkumu často citované. Jejich úplný výčet je k dispozici v Příloze č. 2. Velká část těchto studií bude citována už v průběhu této kapitoly. Ve zkoumaném materiálu jsme si všímali nejen použité metodologie, ale také obecnějších teoretických východisek, způsobu formulace hypotéz, použitých zdrojů dat nebo také způsobů interpretace výsledků. U obou perspektiv budou vždy představeny příkladové studie, základní východiska, zdroje dat a přehled používaných metod. Příkladové studie budou vždy uvedeny jako první, teprve potom budou následovat podkapitoly obecnějšího charakteru, které vznikly dedukcí informací, získaných analýzou již zmíněných třiceti studií.

4.1 Vztah náboženství a demografické reprodukce perspektivou klasické demografie

4.1.1 Přehled důležitých českých a zahraničních studií v rámci klasické demografické perspektivy

Z české produkce považujeme za nejdůležitější zmínit alespoň ve zkratce následující čtyři studie. Dana Hamplová (2013, Hamplová in Nešpor a Václavík, 2008), zabývající se vztahem mezi náboženstvím a demografickými charakteristikami, si mimo jiné klade otázku, zda jsou ženy zbožnější než muži a pokouší se podat odpovídající vysvětlení. Olga Nešporová (2010) se věnuje rozdílům v chování a postojích k rodině mezi „věřícími“ a „nevěřícími“. Filip Kirchner (2003) se podrobněji zabývá vztahem mezi religiozitou a reprodukčním chováním v českém prostředí. Můžeme zde nalézt také jeden teoretický text o významu domácnosti, jakožto základní náboženské skupiny, kterou napsal český sociolog náboženství Zdeněk Nešpor (2010). Tyto studie by ve světovém měřítku představovaly kvalitní produkci, přesto si dovolíme se zaměřit na studie zahraniční, které jsou, co do předmětu zájmu inspirativnější. Z velkého množství materiálu jsme vybrali tři práce, které z hlediska předložených závěrů považujeme za důležité i zajímavé. Jako první jsme vybrali Heineckův výzkum (2006), který se zabývá vztahem náboženství a plodnosti v Rakousku, což je prostředí, které je nám kulturně v mnohých ohledech podobné. Jako druhou uvedeme studii, která se věnuje vlivu náboženské socializace v dětství a reprodukčního chování v dospělosti (Berghammer, 2009). Ve Spojených státech byla podobná studie s obdobnými závěry napsána už v roce 1981 (Janssen, Hauser, 1981). Studie Berghammerové (2009) je ale aktuálnější a v současné evropské demografické produkci výjimečná. Jako třetí studii jsme vybrali tu, která se snaží vysvětlit na případu Itálie, proč je aktuálně v katolických zemích nízká úhrnná plodnost (Mazzuco, Mencarini a Rettaroli, 2005).

Heineck (2006) se zabývá vlivem náboženské homogenity partnerského svazku na rodinné a reprodukční chování. Ve výzkumu používá rakouská data z výběrového šetření Family and Fertility Survey. Z dostupných metod používá Poissonův pravděpodobnostní model (Poisson hurdle model), kterým modeluje počet narozených dětí (number of ever born children), dále také používá Coxův proporční model (Cox proportional hazard model), který mu slouží k analýze časování porodů (timing

birth). Nezkoumá přitom pouze vliv heterogenních svazků ve smyslu věřícího s nevěřícím, ale také vnitřní náboženskou heterogenitu svazku, kterou se myslí rozdílnost denominace nebo náboženské tradice mezi partnery. Celá studie velmi podrobně prozkoumává i všechny různé kombinace náboženského vyznání partnerů a vliv tohoto faktoru na počet narozených dětí. Bohužel v této práci není možno všechny představit, uvedeme pro názornost jen několik signifikantních výsledků. Autoři ukazují, že ačkoliv majorita společnosti, nezávisle na náboženském vyznání, má tendenci mít dvě děti, u nábožensky heterogenních svazků je větší pravděpodobnost, že partneři v tomto svazku nebudou mít žádné dítě nebo méně než dvě děti. Obecně nejnížší počet dětí připadá na svazky, ve kterých jsou oba partneři bez náboženské afilace. Ve svazku, kde je žena katolického vyznání, je o polovinu nižší pravděpodobnost, že partneři nebudou mít žádné dítě a dvakrát větší pravděpodobnost, že budou mít více jak tři děti oproti svazku, ve kterém je žena bez vyznání.

Druhá studie (Berghammer, 2009), kterou zde uvedeme, se týká nizozemských žen a zabývá se vlivem náboženské výchovy v dětství na reprodukční chování v dospělosti, konkrétně na pravděpodobnost narození třetího dítěte v pořadí. Berghammerová (2009) ve své studii používá data z panelového výzkumu a aplikuje na ně metodu analýzy přežívání, kterou zkoumá postupně pravděpodobnost přechodu od prvního k druhému dítěti v pořadí a od druhého ke třetímu dítěti, v závislosti na rodinném pozadí, ze kterého ženy pocházely. Na rozdíl od mnoha předchozích studií zde nebyl zkoumán vliv aktuálního náboženského vyznání a praxe, ale pro autorku byl stěžejní vliv náboženské socializace v raném dětství, a jakým způsobem se toto pozadí/tato zkušenost promítla do aktuálního reprodukčního chování. Ve své studii pak dochází k závěru, že i ženy, které přestaly praktikovat víru a k žádné se v době provádění výzkumu nehlásily, mají stále, pod vlivem náboženské socializace, signifikantně větší pravděpodobnost narození třetího dítěte v pořadí oproti těm, které z takového prostředí nepocházejí.

Posledním neméně zajímavým příkladem je studie z Itálie, ve které autoři vysvětlují, proč v katolické a prorodinně orientované zemi je tak nízká plodnost (Mazzuco, Mencarini a Rettaroli, 2005). Domnívají se, že příčinou tohoto stavu je mimo jiné dlouhé setrvávání mladých dospělých v domě svých rodičů. v důsledku toho rodiče limitují tyto mladé dospělé svými představami o kohabitaci a mimomanželské plodnosti, neboť oba tyto fenomény jsou střední a starší generací přijímány spíše negativně. Tito mladí dospělí jsou vzhledem k ekonomické a společenské situaci často nuceni zůstat v domácnosti svých rodičů do vysokého věku, čímž nějakým způsobem musí respektovat a dodržovat tradičně katolické představy svých rodičů, a to podle autorů vede k oddalování sňatečnosti a plodnosti této generace. Ve stručnosti se tedy autoři domnívají, že za nízkou plodností současné mladé italské generace v reprodukčním věku stojí konzervativní katolické hodnoty rodičů, neboť jejich děti podle výzkumů tyto hodnoty s nimi už nesdílí, přesto je nějakým způsobem dodržují.

4.1.2 Východiska a orientace klasické demografické perspektivy

V klasickém demografickém pojetí je na náboženství potažmo religiozitu obyvatelstva pohlíženo jako na jednu z mnoha podmíněností demografické reprodukce. Náboženství je tedy chápáno jako specifický a potencionálně významný faktor, který zásadním způsobem ovlivňuje postoje a hodnoty spojené s reprodukčním a rodinným chováním. Konkrétně to mohou být například: postoj k zakládání rodiny, individuální nebo společenský význam rodiny z pohledu jednotlivce, postoj k manželskému svazku, postoj k roli muže a ženy, a jiné. Při zkoumání těchto postojů se obvykle klade důraz na ženskou část populace a její religiozitu, neboť se předpokládá, že právě ženy, jejich postoje a chování mají zásadní vliv na celkový počet dětí v rodině (McQuillan, 2004; Lehrer, 2004; Norris a Inglehart, 2004). Převáděno do demografického jazyka, předpokládá se, že náboženská víra, která se projevuje určitými měřitelnými postoji a hodnotovou orientací, vede ke specifickému reprodukčnímu chování, které se na úrovni agregovaných dat projevuje diferenční úrovní plodnosti podle náboženského vyznání. Tuto obecně přijímanou představu kritizuje ve svých studiích například Zhangová (2008) nebo Neuman (2007). Kromě diferenční plodnosti demografové sledují další specifické vzorce v reprodukčním chování, jako například časování plodnosti, tím rozumíme v jakém věku a v jakých časových intervalech dochází k realizaci mateřství (např. Peri-Rotem, 2016; Praz, 2006). Dále také pravděpodobnosti zvětšení rodiny, tím se rozumí pravděpodobnost narození dalšího dítěte nebo četnosti dětí ve vyšším pořadí, zpravidla se sledují počty dětí třetího a vyššího pořadí (např. Heineck, 2006). Někdy se také sledují podíly dětí narozených mimo manželství podle náboženského vyznání rodičů, pokud jsou taková data k dispozici (např. van Poppel a Derosas, 2006; Lehrer, 2008). Některé novější studie se snaží jít méně vyšlapanou cestou a pokouší se klasický přístup rozšířit. Mívají obvykle přesah do sociálních věd zejména sociologie rodiny a sociologie náboženství. Patří sem například studium mezigeneračního přenosu náboženské víry z rodičů na děti, respektive vliv náboženské výchovy v dětství, a jaký měla vliv na jejich rodinné chování v dospělosti (např. Berghammer, 2009; Bar-El et al., 2010 nebo ze starších Janssen, Hauser, 1981). Jiné studie se například zabývají tím, jakým způsobem je vykonávána sociální kontrola náboženských skupin nad reprodukčním chováním jejich členů (např. Heek, 1956; Van Poppel a Somers, 2003; Iannaccone, 1992). Mezi relativně často zkoumaný předmět studia patří také náboženská homogenita svazku/partnerství a její vliv na počet dětí v rodině. To je přístup, ve kterém je zohledňován vliv náboženské víry nejen matky-ženy, ale také víra nebo nevíra druhého partnera (např. Zhang, 2008).

4.1.3 Zdroje dat využívaných v klasické demografické perspektivě

Jak jsme si ukázali v předchozích kapitolách, při zkoumání vztahu náboženství a reprodukčního chování narážíme na poměrně zásadní problémy s dostupností dat a jejich kvalitou, respektive vypovídající hodnotou, na což se odkazujeme zejména v té části textu, ve které se věnujeme obecným metodologickým problémům (viz třetí kapitola), při snaze zachytit religiozitu v jejím širším pojetí. Protože údaje o pohybu obyvatelstva ve vztahu k nějaké náboženské charakteristice v současnosti

prakticky neexistují, používají se primárně výběrová šetření a strukturální demografická data, což jsou údaje ze sčítání lidu. Zejména data získaná ze sčítání lidu mohou být v některých ohledech velmi obtížně interpretovatelná. Toto je konkrétně závažný problém také v České republice, kde jsou tato data zatížena mnohými metodologickými a interpretačními problémy. Pro příklad si uvedeme tři nejzásadnější. Za prvé velký podíl nezjištěných údajů (vysoká non-response), za druhé velká vnitřní heterogenita základních třídících kategorií a za třetí nemožnost reflektovat/zachytit motivaci, na základě které obyvatelé položku buď vyplnili, anebo nevyplnili. Výjimku v tomto ohledu tvoří pouze údaje za malé křesťanské denominace, kde členství v církvi, deklarovaná položka ve sčítání lidu a náboženská praxe sobě navzájem velmi často odpovídají. Takovým příkladem jsou kromě již zmiňované Církve bratrské také další malé církve evangelikálního či charismatického typu nebo Náboženská společnost svědků Jehovových. Z toho důvodu se aktuálně zdají být vhodnějším zdrojem informací výběrová šetření, která jsou lepším nástrojem pro zachycení vnitřní struktury religiozity i jejích méně institucionalizovaných podob. Bohužel tato data mají zásadní nedostatky, např. v oblasti reprezentativnosti, zejména v početním zastoupení méně početných církví a náboženských organizací. V České republice výběrová šetření (např. ISSP, GGP, aj.) obsahují relativně reprezentativní vzorek katolické populace, výjimečně některé z tradičních evangelických církví, ale ostatní církve a náboženské společnosti jsou v těchto výběrových šetřeních zastoupeny nerepresentativně, pokud vůbec zastoupeny jsou (Nešpor a Vojtíšek, 2015; Nešporová, 2010; Hamplová, 2000). Tato nevýhoda je ale vykompenzována možností, zachytit ve výběrových šetřeních religiozitu nezávisle na náboženském přináležení, a to souborem obecněji položených otázek (např. zda respondenti věří v posmrtný život, atd.). V tom je právě velká výhoda výběrových šetření, že na rozdíl od censů zjišťují nejen základní demografické charakteristiky, ale také širší souvislosti reprodukčního chování včetně postojů respondentů a jejich hodnotové orientace. Tyto informace pak slouží vhodnějším způsobem k vysvětlení případně zjištěných rozdílů v reprodukčním chování. Vhodná výběrová šetření pro výzkum vztahu mezi náboženskou vírou a reprodukčním chováním v rámci Evropy jsou International Social Survey Programme (ISSP), Family and Fertility Surveys (FFS) a longitudální panelový výzkumný program Generations and Gender Programme (GGP). Všechny tyto výzkumy obsahují baterii položek, ve které jsou respondenti tázáni na otázky ohledně náboženské víry a zároveň obsahují informace demografického charakteru. Česká republika se zúčastnila všech šetření ISSP od roku 1992, kde jsou z demografického pohledu využitelná především šetření zaměřená na problematiku náboženství (1998 a 2008) nebo rodinu a genderové role (1994, 2002, 2012). Zjištěná data jsou zdarma a volně k dispozici v rámci Sociálně vědního archivu anebo na stránkách GESISu (tj. Leibnizova institutu pro sociální vědy).

4.1.4 Metody klasické demografické perspektivy

V současné době se pro účely hlubšího zkoumání vztahu náboženské víry a demografické reprodukce demografická strukturální data používají okrajově. Data o pohybu obyvatelstva ve vztahu k náboženskému vyznání nejsou obvykle k dispozici. Nebudeme se proto zde zabývat konstrukcí

klasických demografických ukazatelů a přejdeme rovnou k metodám, které jsou vhodné pro analýzu dat výběrových šetření, což je typ dat, ze kterých autoři analyzovaných studií nejčastěji čerpali. Na základě prozkoumaných materiálů docházíme k závěru, že mezi nejčastěji používané statistické metody v této perspektivě patří: lineární regresní analýza (například Lehrer, 1996; Adsera, 2004; Heaton, 1986; Mosher, Johnson, a Horn, 1986), Poissonův regresní pravděpodobnostní model (například Heineck, 2006; Zhang, 2008; Adsera, 2007), logistická regrese (například Yeatman a Trinitapoli, 2008; Ambrosetti a Kamal, 2008; Sahu et. al., 2012; McKinnon, Potter a Garrard-Burnett, 2008) nebo Coxův proporční model (například Adsera, 2006). Studie, které použily výše uvedené metody, se obvykle neliší zásadním způsobem v závěrech, neboť většinou konstatují pozitivní efekt náboženství na reprodukční chování, liší se ale ve způsobech interpretace výsledků, a ta je podmíněna jak cíli výzkumu tak také použitou metodou.

Religiózní charakteristiky či vírou podmíněné postoje a hodnoty hrají v těchto modelech obvykle úlohu vysvětlující nebo klasifikační proměnné. Naopak vysvětlovaná proměnná bývá často spojována s reprodukčním chováním, modeluje se například počet narozených dětí nebo u pravděpodobnostních modelů pravděpodobnost zvětšení rodiny, či pravděpodobnost přechodu nebo narození dítěte daného (vyššího) pořadí. Do modelů se také přidávají takzvané kovariáty neboli kontrolní proměnné, u kterých se předpokládá, že mají vliv na vysvětlovanou proměnnou, ale snažíme se jejich vliv eliminovat. Pro větší přehlednost jsme si dovolili vytvořit tabulky číslo 1, 2 a 3, které obsahují typické proměnné, které výzkumníci ve svých studiích obvykle volí.

Tabulka č. 1: Seznam často používaných vysvětlujících proměnných v regresních modelech vyjadřující vztah mezi náboženstvím a reprodukčním chováním

Název proměnné	Poznámka/vysvětlení:
Ortodoxnost víry	Tímto je často myšlena míra respondentova souhlasu s vybranými věroučnými texty a dogmaty, které se ať přímo nebo nepřímo týkají reprodukčního chování. Například Khadivzadeh a Arghavani (2014) nebo Hamplová (2011).
Obsah víry	Respondenti jsou děleni do skupin podle toho, čemu věří. Tento přístup je vhodný k zachycení i méně institucionalizovaných podob náboženské víry. Například Hamplová (2013).
Náboženský závazek	Komplexní charakteristika respondenta, která vychází z Glock-Starkova modelu (1968), na jehož základě je pak respondentu spočítáno skóre, které vyjadřuje míru jeho závazku.
Náboženská homogenita svazku	Zohledňuje nejen náboženské založení ženy, ale také druhého partnera. Předpokládá se, že pokud jsou partneři stejného vyznání, tak častěji dochází k realizaci záměrů co do plánované velikosti rodiny. Tam, kde jsou partneři různého vyznání, to znamená partnerský svazek je v tomto ohledu nehomogenní, se předpokládá menší shoda mezi partnery v oblasti rodinného života a hodnotové orientace a může se projevit menším počtem dětí. Například Lehrer (1996), Adsera (2004) nebo Heineck (2006).

Deklarované náboženské přínalesžení	Ačkoliv je tato proměnná ve výzkumech stále používána, nepovažuje se za příliš vhodnou vzhledem k tomu, že v současné době jsou takto institucionalizované podoby náboženství jen specifickou výsečí celé problematiky. Například McKinnon, Potter a Garrard-Burnett (2008).
Náboženská praxe	Účast na náboženském životě například návštěva kostela, mešity, synagogy nebo jiných náboženských setkání. Patří sem také projevy osobní zbožnosti a privátní náboženské praktiky jako modlitba nebo meditace. Například Berman, Iannaccone a Ragusa (2007).

Poznámka: seznam je sestavený na základě analýzy vybraných 30 studií uvedených v Příloze č. 1

Chtěli bychom zdůraznit, že velká část výše zmíněných proměnných neodpovídá jedné otázce v dotazníku, ale často jsou to indexy či nově vytvořené proměnné, které jsou již výsledkem výzkumníkovy práce, například ve formě faktorové analýzy či vícedimenzionálního škálování (např. Hamplová, 2011 nebo Jepsen, 2015).

Tabulka č. 2: Seznam často používaných vysvětlovaných proměnných v regresních modelech vyjadřující vztah mezi náboženstvím a reprodukčním chováním

Název proměnné	Poznámka/vysvětlení:
Pravděpodobnost narození dítěte daného pořadí	Obvykle se zkoumá pravděpodobnost narození dítěte prvního v pořadí, které indikuje tendenci zakládat rodinu jako takovou. Také se konstruují modely počítající pravděpodobnost narození dítěte třetího a vyššího pořadí, které indikují tendenci zakládat velké rodiny. Například Heineck (2006) nebo Berghammer (2009).
Počet narozených dětí	Jedná se o nejčastěji volenou závislou proměnnou např. Peri-Rotem (2016), Lehrer (1996), Adsera (2004) a jiní.
Časování narození	V této oblasti je nejčastěji zkoumán věk matky při narození dítěte a také délka intervalů mezi jednotlivými porody. Obvykle se k tomu používají pokročilejší metody jako je Coxův proporční model (např. Adsera, 2006).
Ideální velikost rodiny	Studie, ve kterých se modeluje tato proměnná, předpokládají, že právě nábožensky založení respondenti mají tendenci zakládat početně větší rodiny, což se ve výběrových šetřeních měří představou respondentů o ideální velikosti rodiny. Například Wilkinson a Tanner (1980), Adsera (2006) a Renzi (1975).

Poznámka: seznam je sestavený na základě analýzy vybraných 30 studií uvedených v Příloze č. 1

Tabulka č. 3: Seznam často používaných kovariátů (kontrolních proměnných) v regresních modelech vyjadřující vztah mezi náboženstvím a reprodukčním chováním

Název proměnné	Poznámka/vysvětlení:
Pohlaví	Tyto ukazatele bývají považovány za základní demografické charakteristiky. Jsou to jak znaky biologické-vrozené (věk, pohlaví, etnicita) tak získané (rodinný stav).
Věk	
Etnicita/národnost	
Rodinný stav	
Výše příjmu	Tyto ukazatele jsou typickými indikátory takzvaného socioekonomického

Vzdělání	statusu, který charakterizuje životní úroveň respondentů, která nějakým způsobem ovlivňuje realizované reprodukční chování (Coale a Trussell, 1974; Singley a Landale, 1998)
Pracovní status (pracující- nepracující)	

Poznámka: seznam je sestavený na základě analýzy vybraných 30 studií uvedených v Příloze č. 1

Příjem a věk byly do zkoumaných modelů řazeny obvykle jako kardinální spojité proměnné, oproti tomu kvalitativní kategorie jako pohlaví, rodinný stav, etnicita, vzdělání nebo pracovní status, jsou obvykle kódovány jako dummy proměnné.

4.2 Perspektiva religiózní demografie

4.2.1 Přehled důležitých českých a zahraničních studií v rámci religiózní demografie

V české produkci se nám nepovedlo dohledat žádnou studii, která by svým způsobem zapadala do této perspektivy. Částečně by sem mohla spadat pouze absolventská práce z Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy (Fajfrová, 2013). Proto se v této kapitole zaměříme na zahraniční produkci a podrobně si představíme tři studie. První dvě jsou z našeho pohledu klíčové, protože se jedná o studie, které jsou svou povahou komplexní, neboť sledují světové náboženské populace. Třetí studie je dílčí povahy, ale zaslouží si také naši pozornost, neboť popisuje změny v náboženské struktuře obyvatel Vídně, což je prostorově i kulturně blízké našemu českému prostředí. Všechny tři studie se v závěrech v mnohém shodují, ale poměrně zásadním způsobem se liší přístupem i propracovaností statistických metod. První studie bude více politologického než demografického charakteru, byť je v ní mnoho statistik. Z demografického pohledu na věc je ale méně metodicky a věcně propracovaná, na druhou stranu přináší řadu zajímavých interpretací. Druhá a třetí studie bude více odpovídat tomu, na co jsme u studií demografického zaměření zvyklí, včetně metodických standardů a oproštění od hodnotících závěrů.

Jak jsme již naznačili, Kaufmannova studie (2011) nezapře své politologické zaměření, neboť na změny v demografické struktuře náboženských populací nahlíží optikou politické moci. Již v názvu své nejznámější knihy si klade otázku, zda věřící opět ovládnou zemi (Shall the Religious Inherit the Earth?). Ve svém textu pak naznačuje, že k tomu nejspíše dojde, přičemž své tvrzení zakládá na poměrně jednoduchém argumentu, a to, že fundamentalistické náboženské skupiny vykazují významně vyšší plodnost než nábožensky umírněné skupiny nebo nábožensky indiferentní obyvatelstvo. Jako příklad z prostředí Spojených států amerických uvádí náboženskou minoritu Řád starých Amišů (Old Order Amish), která v roce 1900 vykazovala pět tisíc členů oproti současnému čtvrti miliónu členů. Stejně tak uvádí příklad z evropského prostředí, kde poukazuje na fakt, že ve Velké Británii tvoří ortodoxní Židé pouze 17 procent celkové židovské populace. Jejich podíl na celkovém počtu živě narozených v této populaci je ale třetinový. Podobných příkladů bychom mohli najít v této publikaci bezpočet. V důsledku těchto trendů se Kaufmann domnívá, že právě nárůst fundamentalistických náboženských skupin se bude promítat také do politiky, a bude tím tak ohrožena

aktuálně dominující politika sekulárně liberálního západního státu a jeho svobody. Dochází totiž k závěru, že tyto náboženské skupiny posílené demografickým růstem se budou snažit posazovat své vidění světa a své zájmy uplatnit také v politice a to například v oblasti oblékání, role a statusu žen nebo třeba v rodinné politice. V tomto smyslu nekomentuje jen politické jednání evropského muslimského obyvatelstva, ale také současný nárůst konzervativně-politických tendencí v USA, které jsou spojené s pro-life a anti-homosexuálními hnutími, za nimiž podle něj stojí fundamentalistické baptistické církve, které se takto pokouší o legislativní změny. Kaufmann ve výsledku upozorňuje na rozporuplnost západního sekulárního liberalismu, který ze své podstaty toleruje mimo jiné také fundamentalistické skupiny, které se jej ale zpětně legálními politickými prostředky snaží eliminovat. Právě tato tvrzení a závěry dělají tuto publikaci více politologickou než demografickou. Přesto ale platí, že jeho dílčí demografická pozorování a závěry nelze zpochybnit, neboť odpovídají tomu, co bylo pozorováno i jinými badateli v oboru. Klademe si ale otázku, zda tito fundamentalisté skutečně ovládnou zemi, nebo zda i tyto skupiny mají nějaké limity. Je například známo, že početně rostoucí fundamentalistické/radikální skupiny se časem etablují a umírňují a pokud se tak neděje, pak dochází k vydělování umírněných skupin nebo naopak k oddělení radikálního jádra.

Více demografický a méně politický přístup v této perspektivě je reprezentován publikací Grimma a Johnsona (2013). Také oni docházejí k podobným zjištěním ohledně významu náboženství v současném světě, ale k umírněnějším závěrům ohledně budoucího vývoje. Kromě toho se ve studii věnují také minulému vývoji, čímž je tato publikace zajímavější než ty, jejichž cílem je primárně projekce. Právě ta nejzajímavější zjištění jsou založena na srovnání údajů o světové populaci, její náboženské struktuře a prostorové distribuci z roku 1910 a 2010. Autoři si na základě toho všímají velkého demografického přesunu křesťanství z globálního Severu na globální Jih. V roce 1910 žilo přes 80 % křesťanského světového obyvatelstva v Evropě a v Severní Americe, v roce 2010 už to bylo pouze 40 %. V současném světě žije majoritní část křesťanské populace v Africe, Asii a Jižní Americe. Globální křesťanský Sever a Jih se ale poměrně významným způsobem liší. Zatímco Sever je umírněnější jak v teologii, tak v náboženských projevech, kdežto křesťanství v Latinské Americe i Africe má více supernaturalistický charakter, kde démoni i zázraky jsou součástí každodenního života. Z demografického hlediska zase platí, že křesťanská populace globálního Severu je výrazně starší než globálního Jihu. Autoři vidí jako jednu z příčin tohoto demografického posunu v masivním nárůstu počtu misijních aktivit v průběhu dvacátého století do těchto oblastí. Toto vysvětlení platí především pro protestantské církve, oproti tomu růst katolické církve je více spojen s vyšší plodností. Největší nárůst pak prostřednictvím misijních aktivit zaznamenaly charismatická, evangelikální a pentekostální křesťanská hnutí, která v roce 1910 tvořila 0,2 % křesťanské světové populace a v roce 2010 už jednu čtvrtinu. Také islámský svět za posledních sto let zaznamenal několik zásadních změn. V roce 1910 muslimové tvořili 12,6 % populace v porovnání se současnými 22,5 %. Patrné jsou především změny v prostorové distribuci. Zatímco se všeobecně předpokládá, že jádrem arabského světa je Blízký Východ, ve skutečnosti mnohem větší podíl muslimského obyvatelstva žije

v jihovýchodní Asii, především v Indonésii, Bangladéši a Indii. Tato publikace obsahuje daleko více zajímavých závěrů.

Na závěr si dovolíme předložit také jednu dílčí studii z Rakouska (Goujon a Bauer, 2015). Autoři se v ní věnují obyvatelům Vídně a jejich nábožensko-etnické struktuře. Dochází k závěru, že současní obyvatelé Vídně jsou z jedné třetiny odlišného náboženského vyznání než původní obyvatelstvo, neboť podle statistiky z roku 2011 se jedna třetina vídeňského obyvatelstva narodila v cizí zemi. Změna nábožensko-etnické struktury a nárůst její rozmanitosti je podle autorů výsledkem pohybu obyvatelstva za posledních čtyřicet let. Od sedmdesátých let totiž došlo k trvale vyššímu nárůstu migrace i její struktury. Zatímco kolem roku 2000 převažovali migranti z bývalé Jugoslávie a Turecka, v současné době je zde také mnoho migrantů z Německa, Polska, Maďarska, Rumunska a Bulharska. Ve studii podrobně přibližují, jak se struktura obyvatel Vídně podle náboženského vyznání významně změnila vlivem migračních pohybů a rovněž se oslabil vliv tradičních podob náboženství. Konkrétně v roce 1972 byla Vídeň z osmdesáti procent katolická, kdežto v roce 2001 tvořili katolíci méně než 50 procent. Na studii je nejzajímavější to, že zkoumá také prostorovou distribuci těchto nábožensko-etnických skupin a dochází k závěru, že většina migrantů žije spíše ve vnitřních obvodech Vídně, kdežto obyvatelstvo narozené v Rakousku převažuje ve vnějších čtvrtích.

4.2.2 Východiska a orientace religiozní demografie

Tato druhá perspektiva se z velké části překrývá s poměrně novým a zatím ne příliš etablovaným oborem, který je v zahraniční literatuře souhrnně nazýván Religious Demography. Grimm a Johnson definují religiozní demografii jako „vědecké a statistické studium demografických charakteristik náboženských skupin obyvatelstva s ohledem na jejich velikost, věk, pohlavní strukturu, hustotu, růst, distribuci, vývoj, migraci a další důležité charakteristiky/statistiky, včetně toho jak se náboženská identita v rámci sledované populace promítá do sociálních a ekonomických charakteristik/ukazatelů“ (Johnson a Grimm, 2013, s. 20). Na základě této definice se domníváme, že religiozní demografie metodicky i předmětem zájmu vychází z klasických demografických východisek. Základní ideové východisko této celé perspektivy je v podstatě opozice sekularizační teze, v rámci které se vědci domnívali, že zbytek světa bude následovat sekularizační tendence započaté v západní Evropě. Autoři, jejichž studie spadají do této perspektivy, poukazují na to, že v současné době se děje spíš opak této vize, neboť význam náboženství v současném světě neklesá a sekularizovaná Evropa se vlivem migrace a dalších procesů stává do určité míry opět náboženská, i když jiným způsobem než tomu bylo kdysi v minulosti (např. Johnson a Grimm, 2013; Kaufmann, 2011). Tento typ přístupu ke studiu náboženství a demografické reprodukci není rozvíjen jen demografy, ale věnují se mu také známí ekonomové a politologové jako je Kaufmann (2011; Skirbekk, Goujon a Kaufmann, 2011) nebo okrajově také Inglehart (Norris a Inglehart, 2004). Za průkopníky tohoto nového oboru bývají ale považováni Johnson a Grimm, kteří se tomuto oboru věnují poměrně dlouho a před třemi lety napsali shrnující publikaci, ve které se snaží obor jako takový konstituovat a představují základní definice, metody nebo zdroje dat (Johnson a Grim, 2013). Tato disciplína je také hodně rozvíjena v rámci Pew

Research Centre (v textu budeme dále používat jen zkratku PRC). Také toto výzkumné centrum se zabývá populačním vývojem největších světových náboženství a migračními posuny náboženských populací (například PRC, 2012a; PRC, 2012b; PRC, 2012). Obor je rozvíjen také v rámci Evropy, neboť při Vídeňském demografickém institutu vzniklo několik zajímavých studií, které svojí povahou zapadají do religiózní demografie (např. Frejka a Westhoff, 2008; Skirbekk, Goujon a Kaufmann, 2011; Goujon, et al., 2007).

Jak bylo naznačeno, ústředním předmětem bádání tohoto oboru jsou náboženské populace, jejich vnitřní struktura a jejich vývoj v čase a prostoru. Autoři zpravidla sledují dílčí procesy v rámci dané populace. Toto pozorování ale zpravidla není cílem samo o sobě, ale slouží k pochopení celkové dynamiky a vnitřních pravidel/tendencí dané populace. Mezi dílčí sledované procesy patří především plodnost, konverze, mezigenerační přenos víry, migrace a také úmrtnost. U plodnosti se autoři zaměřují primárně na výpočet diferenční plodnosti podle náboženského vyznání, jen velmi výjimečně jsou zkoumány její širší souvislosti, jako tomu bylo u předchozí perspektivy. Cílem je tedy především kvantifikace zjištěných rozdílů v reprodukčním chování tak, aby mohly být použity do případné projekce. Konverze jsou sledovány v rámci dostupných dat především proto, že některé náboženské populace, zejména pak křesťanská, roste nejen demografickou reprodukcí, ale také náboženskou konverzí dospělých osob. Proces migrace je v tomto oboru hned po plodnosti nejvíce zkoumaný proces, neboť právě náboženství je považováno za jeden z nejvýznamnějších “push a pull” migračních faktorů. Někteří autoři zdůrazňují, že lidé, kteří se stěhují, si s sebou mimo jiné také přinášejí svou náboženskou víru, byť často jen na úrovni kultury a zvyků (De Jong et al., 2005). Ta se v budoucnu může transformovat do aktivně praktikované víry či náboženského fundamentalismu (např. Kaufmann, 2011; Johnson a Grimm, 2013; Hackett, 2015). Autoři v této perspektivě poukazují na to, že právě tento typ migrace se může stát motorem významných demografických změn v obou populacích, jak v té příchozí, tak v té domácí. Jako příklad si můžeme uvést muslimské obyvatelstvo v Evropě, jehož úroveň plodnosti měla pozitivní efekt na celkovou úroveň plodnosti hostitelské země, a zároveň v příchozí populaci se vlivem změny prostředí úroveň plodnosti snížila oproti té, kterou bychom mohli sledovat v zemi, ze které přišli (Westhoff a Frejka, 2008, Alders 2000). Podobné tendence vykazuje také migrace latinskoamerických katolíků do Spojených států amerických, ač je tento migrační pohyb v mnohých ohledech odlišný, ale efekt pohybu je podobný (Skirbekk, Goujon a Kaufmann, 2011).

Jak jsme již naznačili, dílčí procesy nejsou zkoumány samy o sobě, ale spíše jako mezistupeň k porozumění vnitřní struktuře a dynamice jednotlivých náboženských populací, které jsou studovány jak na úrovni národních států tak také ve světovém měřítku. V druhém případě pak jednotlivci spadající do dané populace často nesdílí nic víc než stejné náboženské vyznání, neboť prostorově i kulturně si mohou být velmi vzdálení. Tento přístup tedy vyžaduje relativně velkou míru generalizace a určitého zjednodušení, neboť pracuje s náboženskými populacemi, které jsou uvnitř velmi heterogenní. Přesto jsou ale výsledky těchto studií důležité a mají vypovídající hodnotu. Je ovšem potřeba vzít při studiu těchto studií a statistik tyto souvislosti v potaz. Religiózní demografie je

totiž svou povahou ryze kvantitativní přístup ke studiu náboženství, v rámci kterého autoři studují primárně populační velikost a distribuci hlavních světových náboženských populací.

4.2.3 Zdroje dat využívaných v religiozní demografii

Autoři v této perspektivě obvykle používají data z více zdrojů. Nejčastěji používaná informace o náboženských populacích a jejich demografických charakteristikách je z následujících pěti zdrojů. Primárně se používají data ze sčítání lidu, která obsahují informace o celé populaci, v současné době přibližně polovina sčítání lidu na světě obsahuje otázku týkající se náboženského vyznání (Johnson a Grimm, 2013, s. 163). V zemích, kde nejsou informace o náboženském vyznání shromažďovány ve sčítáních lidu, se používají výběrová šetření. V zemích, které mají rozvinuté registry obyvatelstva, se používají registry, jedná se zejména o státy severní Evropy. Jako doplňkový zdroj informací se používají také evidence a matriky církví a náboženských organizací a sekundární zdroje dat ve formě odborných monografií o náboženských komunitách, výroční zprávy náboženských organizací, a další podobné zdroje (Johnson, Grimm, 2013; Johnson, Grimm, Skirbekk a Zuro, 2014 a 2015). Praxe bývá taková, že se vychází z oficiálních národních statistik, pokud jsou tato data k dispozici. Takto zjištěné údaje jsou pak korigovány ostatními dostupnými daty (výběrová šetření, sekundární prameny, atd.). Z této datové různorodosti ale plyne několik metodologických problémů. Například zjištěné údaje o jedné náboženské charakteristice při použití více zdrojů se v rámci jedné země mohou diametrálně lišit a to nejen v rozvojových zemích, které bývají typické neúplnou statistickou evidencí, ale také například v rámci západní Evropy. Například ve Francii se nezjišťují náboženské charakteristiky v rámci censů, autoři tedy používají struktury spočítané z výběrových šetření, tyto zjištěné struktury se v rámci jednotlivých šetření v některých zjištěných údajích významným způsobem liší (Liedhegener a Odermatt, 2013). Další problém je zkreslení dostupných dat ze zemí, kde je náboženské vyznání spojeno s určitou mocenskou pozicí, a určité nábožensko-mocenské skupiny mají zájem data vědomě zkreslovat. Další obtíž je spojena se zjišťováním údajů o neformálních nebo neorganizovaných náboženstvích. Tyto údaje obvykle v publikovaných studiích úplně chybí, anebo jsou doplňovány „expertními odhady“ (Johnson, Grimm, Skirbekk a Zurlo, 2014, 2015). Závažnou otázkou také je, zda do náboženské populace započítávat jen dospělé nebo také děti. Pátý neméně závažný problém je spojen s tím, že autoři se v této perspektivě většinou snaží srovnávat různé země, případně vytvářet nadnárodní agregáty (např. světové náboženské populace). Údaje, ze kterých ale čerpají, jsou metodicky i obsahově nejednotné, neboť v jednotlivých zemích je otázka na informaci o náboženském vyznání formulována různými způsoby (Grimm a Johnson, 2013, s. 133–141). Z metodologického hlediska je tedy tento postup napadnutelný, neboť způsob položení otázky zásadním způsobem ovlivňuje výslednou odpověď. Poslední komplikace, kterou zmíníme, souvisí s nejednotnou definicí religiozity tak, aby byly výsledky mezinárodně srovnatelné. Máme definovat religiozitu širším způsobem jako kulturně historickou charakteristiku? Nebo se spíše zaměřovat na náboženskou praxi? Co když některá náboženství jsou při sledování praxe obtížně definovatelná, neboť na ní nejsou založena? Nebo se má náboženské vyznání definovat na základě sebedeclarace/ /sebeidentifikace?

Pokud ano, co když v některých skupinách je náboženství tak silně spojeno s kulturou nebo etnicitou, že ji jedinci berou natolik automaticky, že o ní tímto odděleným způsobem neuvažují? Všechny tyto problémy ve výsledku ukazují k jednomu a hlavnímu metodologickému problému, kterým je obtížná srovnatelnost údajů, na kterou se pojí další dílčí metodologické problémy.

Ve snaze vyrovnat se s obtížemi spojenými s daty a jejich kvalitou, začali v rámci nakladatelství Brill vznikat speciální databáze informací zaměřené na náboženské charakteristiky. Největším a zároveň nejrozsáhlejším zdrojem dat pro zkoumání náboženských populací je World Religion Database (WRD), která vznikla v rámci projektu International Religious Demography (IRD). Tento projekt spadá pod Institut pro kulturu, náboženství a světové dění (CURA) v rámci Bostonské university. V této databázi je soubor informací o náboženských a demografických charakteristikách z 203 států na světě. Obsahuje jak primární tak také sekundární zdroje informací a tato databáze je podle tvrzení autorů neustále rozšiřována (WRD, 2016). Sebraná data jsou dále analyzovaná a na jejich základě se vytvářejí odhady za chybějící země nebo údaje. V rámci této databáze je také podrobně publikována použitá metoda a postupy, které autoři při zpracování dat použili. Právě tato databáze nabízí určitý způsob, jak se vypořádat s výše nastíněnými problémy s daty. World Religion Database je spravována holandským mezinárodním akademickým nakladatelstvím Brill, informace z databáze tedy nejsou volně k dispozici, ale jsou vědcům přístupné za poplatek. Pod tímto nakladatelstvím jsou také vydávány demografické ročenky, ve kterých je zpracován roční přehled religiózních statistik z celého světa, doplněný o soubor nejaktuálnějších studií v oboru. Dalším významným zdrojem informací využívaným v rámci religiózní demografie je World Christian Database (WCD), která schraňuje data za světovou křesťanskou populaci včetně jejich demografických charakteristik a je dílem Centra pro studium globálního křesťanství (Center for the Study of Global Christianity), které funguje v rámci Gordon-Conwellova teologického semináře. V této databázi je k dispozici více než jeden milion dokumentů, které se týkají křesťanské světové populace napříč denominacemi a světovými regiony (WCD, 2016).

4.2.4 Metody religiózní demografie

V této perspektivě jsou využívány především metody spojené s výpočtem diferenční plodnosti, strukturálních ukazatelů a výpočtů ukazatelů spojených s projekcemi (vnitřní míra růstu a jiné koeficienty). Z projekčních metod je v případě dostupnosti kvalitních dat používána kohortně komponentní metoda, v případě nedostupnosti anebo špatné kvality dat pak různé extrapolací metody. Tam, kde nejsou k dispozici informace o diferenční plodnosti z censů ani z výběrových šetření, nastupují expertní odhady, které vycházejí primárně ze sekundárních zdrojů (Skirbekk, Goujon a Kaufmann, 2011, s. 8–13; Grimm a Johnson, 2013, s. 11–114). Celkově se v této perspektivě používají metody deskriptivní povahy, které pomáhají danou populaci a jevy s ní spojené spíše precizně popsat, než vysvětlit. Regresní metody zmíněné v předchozí perspektivě se zde používají jen velmi výjimečně a to právě tam, kde diferenční plodnost musí být odhadnuta na základě dat z výběrových šetření (ibid.). Podrobně zkoumána je také „úspěšnost“ mezigeneračního přenosu

náboženské víry z rodičů na děti. Zde jsou využívána spíše výběrová šetření a kvalitativní metody, neboť tento faktor musí být před projekcí populace řádně prozkoumán a v projekci zohledněn, aby byly výsledky relevantní (Grimm a Johnson, 2013, s. 205–212). Naopak autoři publikující v rámci PRC, ve svých studiích použitou metodu podrobněji nepopisují, ale v textu se většinou odkazují spíše k extrapolacním metodám, které jsou doplněné o expertní odhady (např.: Hackkett, 2015; PRC, 2012a; PRC, 2012b; PRC, 2011).

4.3 Shrnutí

Doufáme, že se nám v této kapitole podařilo naplnit oba cíle, které jsme si stanovili na jejím začátku. Zároveň věříme, že tato obecnější výkladová struktura ve formě dvou perspektiv je alespoň částečně využitelná také pro ty, kteří mají v plánu se tomuto tématu v rámci české demografie věnovat. Na závěr si dovolueme uvést shrnující Tabulku č. 4, ve které jsou zachyceny základní odlišnosti představených perspektiv.

Tabulka č. 4: Přehled základních odlišností mezi klasickou demografickou perspektivou a religiózní demografií

	Klasická demografická perspektiva	Religiózní demografie
Hlavní předmět zájmu	Vliv náboženství na reprodukční chování a širší souvislosti tohoto vztahu	Náboženské populace a jejich vnitřní struktura a dynamika
Způsob použití dimenze náboženské víry	Náboženské víra jako vysvětlující faktor pozorované změny v reprodukčním chování	Náboženské víra jako klasifikační proměnná umožňující definovat zkoumanou populaci
Primární zdroj dat	Výběrová šetření	Censy
Preferované metody	Regresní modely	Ukazatelé diferenční plodnosti, metody spojené s projekcí populace

Kapitola 5

Případová studie religiózní demografie: populace věřících ve sčítáních a vliv úmrtnosti na její velikost a strukturu mezi roky 1991, 2001 a 2011

Na základě zpracované teorie jsme se rozhodli vytvořit modelový příklad, který by vycházel z východisek religiózní demografie, neboť takováto studie nebyla v české odborné literatuře zatím představena. Konkrétně budeme v tomto praktickém příkladu modelovat vliv úmrtnosti na úbytek obyvatel v populaci věřících, kteří se narodili v roce 1951 nebo dříve a alespoň jednou deklarovali náboženské vyznání ve sčítáních lidu uskutečněných v letech 1991, 2001 nebo 2011. Analýza je založená na kohortním přístupu, neboť budeme zkoumat pouze specifické generace, u kterých předpokládáme, že úmrtnostní poměry hrají významnou roli na celkovém úbytku obyvatel v populaci věřících. Zároveň bychom chtěli zdůraznit, že tento příklad je jen modelový, a že námi zkoumaný jev by si jistě zasloužil hlubší analýzu. Zejména se domníváme, že podrobnější analýzu by zasloužilo prozkoumání vlivu úmrtnosti na úbytek obyvatel v populaci věřících při sčítání lidu mezi roky 1950 a 1991. Domníváme se totiž, že konkrétně zde by vliv úmrtnostních poměrů mohl velkou měrou vysvětlit masivní úbytek věřících, a to zejména ve starších věkových kohortách. Důvodem, proč se tomuto problému nevěnujeme, je, že kohortní analýza mezi sčítáními 1950 a 1991 je z metodologického komplikovaná, neboť v publikovaných datech za tato sčítání nekorespondují generace ve věkových skupinách, respektive se liší o jeden rok.

V této kapitole budeme postupovat následujícím způsobem. Nejdříve si představíme nejdůležitější východiska a cíle, ze kterých v tomto modelovém příkladu vycházíme, a zároveň objasníme, proč se věnujeme výhradně subpopulaci, která je tvořena generací obyvatel, kteří se narodili v roce 1951 nebo dříve. O takto vymezené populaci budeme na následujících řádcích z praktických důvodů psát pouze jako o populaci věřících nebo jako o náboženské populaci, byť si uvědomujeme zjednodušení, kterého se tím dopouštíme. V další podkapitole podrobněji popíšeme metodu i data, která jsme při modelování vlivu úmrtnosti použili. V analytické části pak představíme výsledky naší práce, ve které se pokusíme co nejpřesněji kvantifikovat vliv úmrtnosti na úbytek počtu obyvatel v populaci věřících mezi jednotlivými sčítáními v letech 1991, 2001 a 2011.

5.1 Východiska a cíle modelového příkladu

Jak již bylo výše řečeno, předmětem našeho bádání je vliv úmrtnosti na úbytek obyvatel v populaci věřících při sčítáních mezi roky 1991, 2001 a 2011 a objektem je pak specifická subpopulace obyvatelstva ČR, která je definována dvěma atributy. Za prvé tito obyvatelé se narodili v roce 1951 nebo dříve a za druhé alespoň v jednom ze tří sledovaných sčítáních lidu deklarovali nějaké náboženské vyznání.

V níže uvedené Tabulce č. 5, lze pozorovat, že celkové úbytky mezi jednotlivými sčítáními v kategorii s vyznáním, byly výrazné, a to jak v absolutních tak v relativních hodnotách.

Tabulka č. 5: Absolutní počty a relativní podíly obyvatelstva podle náboženského vyznání zjištěné ve sčítání lidu roce 1991, 2001 a 2011

SL 1991								
	Ženy				Muži			
	Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjištěno	S nábož. vyznáním	Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjištěno	S nábož. vyznáním
Absolutní počet	5247989	2940181	444140	1863668	4982071	3099810	457841	1424420
Podíl na obyv. celkem	100%	56%	8%	36%	100%	62%	9%	29%
SL 2001								
	Ženy				Muži			
	Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjištěno	S nábož. vyznáním	Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjištěno	S nábož. vyznáním
Absolutní počet	5247989	2940181	444140	1863668	4982071	3099810	457841	1424420
Podíl na obyv. celkem	100%	56%	8%	36%	100%	62%	9%	29%
SL 2011								
	Ženy				Muži			
	Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjištěno	S nábož. vyznáním	Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjištěno	S nábož. vyznáním
Absolutní počet	5326434	1765197	2352361	1208876	5109068	1838898	2310094	960076
Podíl na obyv. celkem	100%	33%	44%	23%	100%	36%	45%	19%

Zdroj: ČSÚ, Sčítání lidu 1991, 2001 a 2011 s vlastními výpočty

Pozn.: SL=sčítání lidu

V úvodu jsme zmínili, že analýzu vlivu úmrtnosti bychom rádi provedli ve shodě s paradigmatickým demografií. Bude nás tedy primárně zajímat struktura zkoumané populace věřících a její vývoj v čase. To znamená, že se v analýze nebudeme věnovat dílčím jevům ani širším souvislostem, se kterými je úbytek obyvatel v kategorii „s vyznáním“ spojen, ale bude nás zajímat výhradně vliv úmrtnosti na jednotlivé úbytky obyvatel v populaci věřících mezi vybranými sčítáními v daných věkových kategoriích (generacích). V rámci perspektivy religiologické demografie si můžeme dovolit určitá zjednodušení. Jedním z nich je například používání deklarovaného náboženského vyznání ve sčítání lidu jako třídící kategorie. Na takto definovanou populaci věřících pak budeme nahlížet jako na jeden celek, byť je zjevné, že sledovaná populace je vnitřně pestrá. Toto zjednodušení bychom zároveň rádi adekvátním způsobem reflektovali, respektive objasnili, proč se ho dopouštíme. Také se pokusíme podat vysvětlení, z jakého důvodu neprovádíme modelování vlivu úmrtnosti na celé

náboženské populaci, ale jen na specifické subpopulaci, a to generaci obyvatel narozených v roce 1951 a dříve.

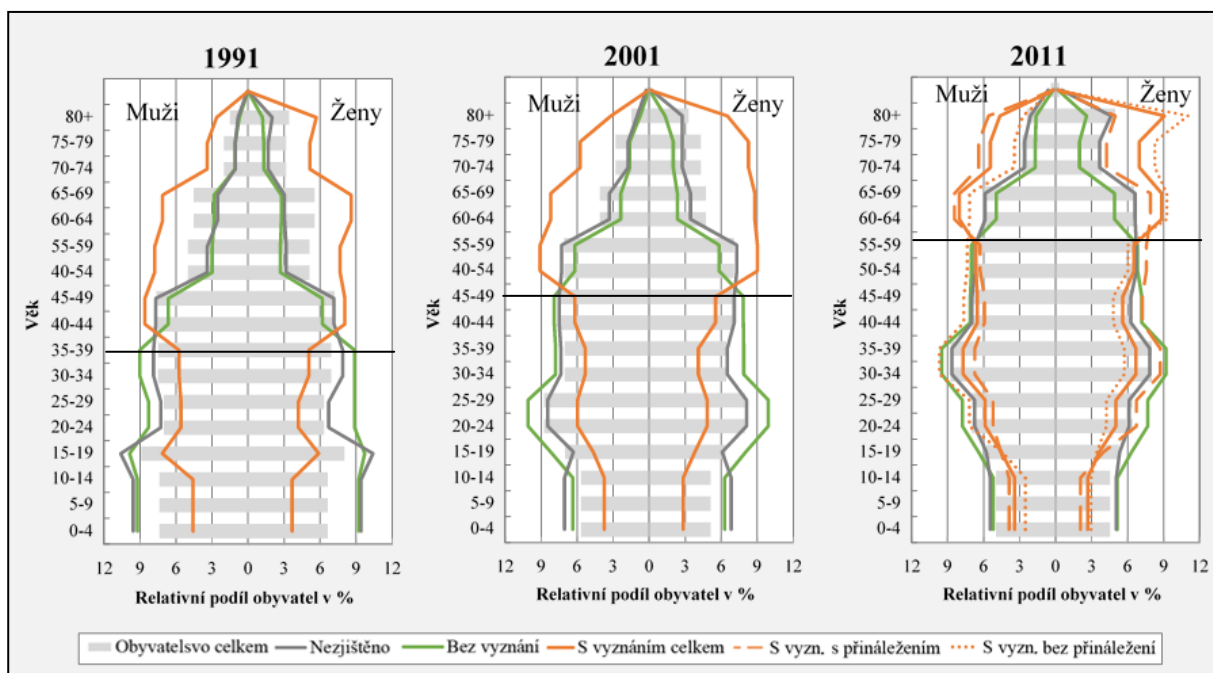
Jak bylo již v teoretické části práce několikrát zmíněno, největším kamenem úrazu je metodologický problém spojený s kategorií „s náboženským vyznáním“, která je vnitřně pestrá a navíc v jednotlivých sledovaných sčítáních nejednotně zjišťovaná. Do roku 1950 údaj o náboženském vyznání odpovídal církevní příslušnosti, alespoň podle instrukcí přiložených ke sčítacímu archu. Za osoby „bez vyznání“ byly naopak považovány pouze ty, které nebyly členy žádné církve ani náboženské společnosti. Kromě toho byla tato položka povinná. Nebylo tedy možné deklarovat náboženské vyznání na základě volby (Fajfrová 2013, s. 30–31). Oproti tomu ve sčítáních lidu v letech 1991, 2001 a 2011 byla otázka na náboženskou víru dobrovolná. Podle doprovodných instrukcí pak měla být vyplněna na základě vlastního uvážení, přičemž u dětí do 15 let vyplnění náboženského vyznání záviselo na uvážení rodičů (ibid.). Tato změna metodiky zjišťování měla za následek nárůst vnitřní heterogenity kategorie „s náboženským vyznáním“ ve všech sčítáních po roce 1991. Další obtíž tkví v tom, že není úplně jasné, co přesně je „náboženským vyznáním“ myšleno. Význam toho pojmu může být chápán velmi široce a je odvislý od jeho porozumění jednotlivými sčítanými osobami. Z toho vyplývá, že tato kategorie může obsahovat jak obyvatele, kteří víru praktikují ve shodě s dogmaty dané církve, tak také ty, kteří tím chtěli pouze vyjádřit sympatie k nějaké církvi, náboženské společnosti, víře nebo kultu. V neposlední řadě v ní jsou také ti, kteří tuto položku vyplňují ze zvyku.

Dá se předpokládat, že změna ve zjišťování této charakteristiky jde ruku v ruce se změnami v oblasti náboženského života, ke kterým v předchozích desetiletích došlo. Ve shodě s Bergerem se domníváme (Berger, 1997, s. 7–24), že v dřívějším období (jsme přesvědčení, že do tohoto období spadají sčítání do roku 1950) byla víra chápána jako určitá danost, status, do kterého se člověk narodil. Podobně na tuto situaci nahlíží také Nešpor (2008, s. 47), který poukazuje na to, že v tomto období byl v české společnosti rozšířený takzvaný „matrikový katolicismus“. Náboženské přináležení tedy nebylo považováno za něco výjimečného či osobního, ale bylo chápáno velmi podobně jako například národnost. Po opětovném zařazení otázky na náboženskou víru do sčítání lidu v roce 1991, došlo na náboženské scéně k mnoha změnám, proto se domíváme, že novější sčítání se už odehrávala v jiné atmosféře než dříve. Po revoluci se česká náboženská scéna otevřela mnoha vlivům a začaly se v ní projevovat globální tendence ve formě procesů individualizace, detradicionalizace nebo pluralizace náboženství, tak jak jsme si ukázali již v první kapitole. Pro toto období je charakteristické, že víra je považována za předmět individuální volby s tím, že k samotné volbě ani nemusí dojít a jednotlivec tak může být k náboženským otázkám inherentní (Berger, 1997, s. 70–72). V důsledku těchto změn je víra považována za soukromou záležitost, klesá tedy ochota tento údaj vyplňovat i těmi, kteří nějakou víru mají, nebo praktikují.

Změny na české náboženské scéně i v metodice zjišťování náboženské víry ve sčítání lidu mají podle nás velký vliv na zjištěné údaje. Na základě pozorování relativního rozložení obyvatelstva podle věku, pohlaví a náboženského vyznání (viz. Obrázek č. 2 a Tabulka č. 6) jsme došli k závěru, že

generace narozená v roce 1951 nebo dříve má tendenci častěji vyplňovat náboženské vyznání do sčítacího archu, než generace narozená po tomto roce.

Obrázek č. 2. Věkové pyramidy populací vymezené podle deklarovaného náboženského vyznání v roce 1991, 2001 a 2011, ČR



Pozn.: Černá čára zobrazuje bod zlomu

Převzato od Fajfrové (2013, s. 47)

Nedomníváme se, že tendence obyvatelstva narozeného před rokem 1951 deklarovat náboženské vyznání ve sčítání lidu musí být nutně důsledkem větší náboženskosti. Spíše se na základě výše zmíněných teoretických předpokladů domníváme, že tato generace k otázce náboženské víry ve sčítacím archu přistupuje jinak než generace mladší. Jsme toho názoru, že starší generace přistupuje k otázce ve sčítání lidu ohledně náboženské víry stále do značné míry jako v roce 1950, kdy byla vyplňována na základě církevní příslušnosti (ve smyslu křtu). Proto rok narození 1951 pro nás v této analýze bude představovat určitý vztažný bod, ačkoliv tento rok narození sám o sobě předělový není. Vychází spíše z potřeby jednoznačného vymezení zkoumané subpopulace, rok 1951 se vzhledem k dostupnosti dat, teoretických východisek a k výše pozorovanému jevu (viz. Obrázek č. 2) jeví jako ideální. Na základě této teoretické konstrukce jsme vytvořili Tabulku č. 6. Z této tabulky také vyplývá, že kohorta obyvatel narozená v roce 1951 a dříve má téměř větší tendenci ve sčítání lidu náboženské vyznání deklarovat, přičemž stále platí, že daný obyvatel nemusí být praktikující věřící či souhlasit s dogmaty dané církve. Dokonce to ani nemusí znamenat, že sám sebe považuje za věřícího.

Tabulka č. 6: Podíly obyvatelstva podle náboženského vyznání v roce 1991, 2001 a 2011, zvláště za obyvatelstvo narozené v roce 1951 a dříve a zvláště za obyvatelstvo narozené po roce 1951

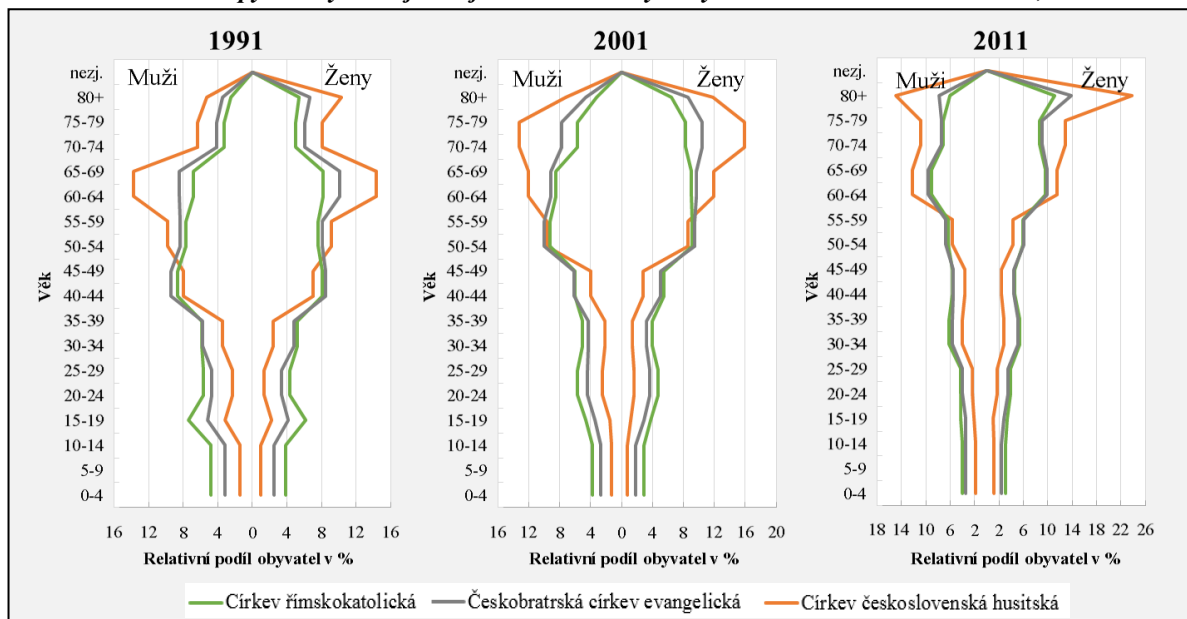
obyvatelstvo narozené v roce 1951 a dříve a žijící za obyvatelstvo narozené po roce 1951

SL 1991									
Věková skupina	Generace	Ženy				Muži			
		Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjiště no	S nábož. vyznáním	Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjiště no	S nábož. vyznáním
40+	-1951	2412950	542276	261861	1608813	1994378	589641	257533	1147172
		100%	22%	11%	67%	100%	30%	13%	58%
0- 39	1952-1991	2888732	1453991	552887	881854	3004798	1526836	592271	886028
		100%	50%	19%	31%	100%	51%	20%	29%
SL 2001									
Věková skupina	Generace	Ženy				Muži			
		Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjiště no	S nábož. vyznáním	Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjiště no	S nábož. vyznáním
50+	-1951	1865484	638700	132514	1094270	1471030	652950	117468	700612
		100%	34%	7%	59%	100%	44%	8%	48%
0-59	1952-1991	3381004	2300949	310901	769154	3509059	2446153	339310	723596
		100%	68%	9%	23%	100%	70%	10%	21%
SL 2011									
Věková skupina	Generace	Ženy				Muži			
		Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjiště no	S nábož. vyznáním	Celkem	Bez nábož. vyznání	Nezjiště no	S nábož. vyznáním
60+	-1951	1371579	288889	591308	491382	1017373	274632	439813	302928
			21%	43%	36%		27%	43%	30%
0-59	1952-1991	3939130	1473005	1750099	716026	4071796	1560456	1855614	655726
			37%	44%	18%		38%	46%	16%

Zdroj: ČSÚ, Sčítání lidu 1991, 2001 a 2011 s vlastními výpočty

Pozn.: SL=sčítání lidu

Tentýž zlom jsme také našli v relativní věkové struktuře obyvatelstva podle věku a pohlaví u tří největších církví v České republice (viz Obrázek č. 3). Právě pro tyto církve je typické členství na základě křtu nikoliv náboženské praxe, a v určitém množství mají ve svých řadách také „matrikové věřící“ (Nešpor, 2010, s. 40-57) A právě to, že tento pozorovaný zlom je u těchto „tradičních“ církví ještě nápadnější, částečně potvrzuje naši domněnku o odlišném přístupu starší generace, která se narodila do období, kdy bylo běžné být formálním členem nějaké církve ve smyslu křtu. Naopak pro mladší generaci je typické, že náboženská víra je předmětem individuální volby. A právě tyto odlišnosti se podle nás projevují odlišným porozuměním otázce ohledně náboženského vyznání ve sčítání lidu.

Obrázek č. 3 Věkové pyramidy tří nejčtenějších náboženských vyznání v ČR ve SL v roce 1991, 2001 a 2011

Pozn.: Červená čára zobrazuje bod zlomu.

Převzato od Fajfrové (2013, s. 64)

Tímto jsme si podrobně vymezili ideová východiska i zkoumanou populaci, tj. obyvatelstvo narozené v roce 1951 a dříve, které zároveň alespoň jednou ve sčítáních v roce 1991, 2001 a 2011 deklarovalo náboženskou víru. V následující kapitole se pokusíme popsat metodologii a data, které jsme použili, při kohortní analýze vlivu úmrtnosti na úbytky obyvatel v populaci věřících.

5.2 Použitá data a metody

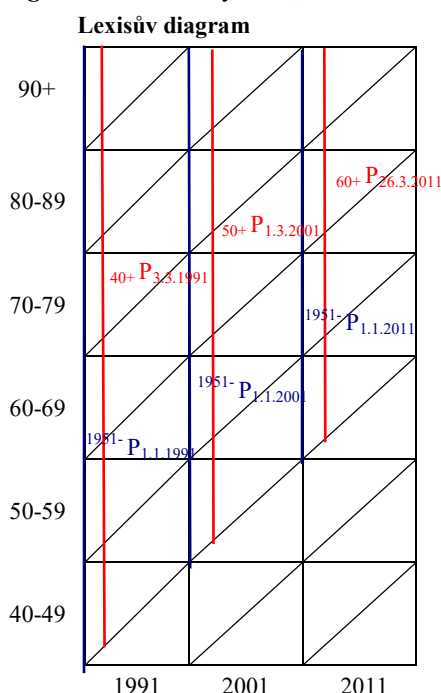
Nejprve si přiblížíme použitá data, následně stručně popíšeme postup a základní principy výpočtu a nakonec upřesníme konkrétní postupy a použité vzorce.

V této analýze používáme dvojí typ demografických dat, strukturální a o pohybu obyvatelstva. Strukturální data čerpáme ze sčítání lidu, ty nám poskytují informaci o struktuře populace věřících podle věku, pohlaví a náboženského vyznání v roce 1991, 2001 a 2011. Všechny tyto tři cenzusy byly provedeny sebesčítací metodou, to znamená, že tiskopisy za sebe vyplňovala každá sčítaná osoba zvlášť. Co se týče údaje o náboženském vyznání, tak platí to, co již bylo řečeno. V roce 1991, 2001 i 2011 mělo být náboženské vyznání vyplněno na základě vlastního uvážení, není tedy nutně spojeno s církevní příslušností nebo náboženskou praxí. Věk a pohlaví byly zjišťovány a publikovány ve všech sčítáních shodným způsobem. Tabulky s údaji o obyvatelstvu podle dokončeného věku, pohlaví a náboženského vyznání byly až na dvě specifické věkové skupiny (tj. 0 až 14 let a 15 až 19 let dokončeného věku) publikovány v desetiletých věkových skupinách. Poslední věková kategorie je otevřená a zahrnuje všechny osmdesátileté osoby a starší (ČSÚ, 1991, 2001 a 2011). Pro výpočet pravděpodobností úmrtí a přežití, které jsou ke kvantifikaci vlivu úmrtnostních poměrů nezbytné, čerpáme z bilance obyvatelstva, používáme koncové stavy obyvatelstva podle jednotek věku, roku narození a pohlaví za roky, ve kterých byla uskutečněna sčítání, tj. 1991, 2001 a 2011. Údaje z bilancí i ze sčítání lidu jsou vždy publikovány za dokončené věky. Protože je námi provedená analýza

založená na kohortním postupu, tak jsme při výpočtech sledovali jak jednotlivé věkové skupiny tak generace, pro větší přehlednost přikládáme následující tabulku a Lexisův diagram, kde upřesňujeme, se kterými věkovými skupinami a generacemi jsme při jednotlivých výpočtech pracovali.

Tabulka č.7 Kompatibilita sledovaných věkových skupin a generací mezi roky 1991, 2001 a 2011

Mezi roky 1991 a 2001		
Generace	1991 Věkové skupiny	2001 Věkové skupiny
1951 - 1942	40 - 49	50 - 59
1941 - 1932	50 - 59	60 - 69
1931 - 1922	60 - 69	70 - 79
1921 -	70 +	80 +
Mezi roky 1991 a 2011		
Generace	1991 Věkové skupiny	2011 Věkové skupiny
1951 - 1942	40 - 49	60 - 69
1941 - 1932	50 - 59	70 - 79
1931 -	60 +	80 +
Mezi roky 2001 a 2011		
Generace	2001 Věkové skupiny	2011 Věkové skupiny
1951 - 1942	50 - 59	60 - 69
1941 - 1932	60 - 69	70 - 79
1931 -	70 +	80 +



Z Lexisova diagramu můžeme pozorovat, že je zde nesoulad mezi daty ze sčítání lidu a mezi daty o pohybu obyvatelstva. Neboť údaje o pohybu obyvatel se obvykle publikují k počátku nebo konci kalendářního roku, kdežto data ze sčítání jsou definovány rozhodným dnem sčítání. V důsledku toho, není kompatibilita mezi generacemi a věkovými skupinami mezi jednotlivými zdroji dat úplná. Avšak domníváme se, že toto zkreslení, nemá zásadní význam na celkové výsledky analýzy, na druhou stranu považujeme důležité tuto okolnost zmínit.

Při modelování vlivu úmrtnostních poměrů na úbytek obyvatelstva v populaci věřících jsme postupovali následujícím způsobem. Nejprve jsme vypočetli za sledované generace obyvatel pravděpodobnosti úmrtí a dožití mezi zvolenými roky, tj. 1991, 2001 a 2011. Na základě znalosti struktury populace věřících v roce 1991, 2001 a 2011, a na základě spočtených pravděpodobností úmrtí a přežití, jsme provedli projekci populace věřících vždy z výchozího sčítání do následujícího. Tímto postupem jsme získali strukturu populace věřících z předchozího sčítání, tak jak by vypadla v následujícím sčítání, za předpokladu, že by se na úbytcích mezi těmito sčítáními podílel pouze vliv úmrtnostních poměrů. Na základě této informace jsme pak odvodili úbytek obyvatel v populaci věřících způsobený vlivem úmrtnosti a úbytek způsobený jinými vlivy. Tyto vlivy jsme pak kvantifikovali a následně popsali v analytické části. Celou naši úvahu o vlivu úmrtnostních poměrů, můžeme charakterizovat následující rovnicí. Úbytek počtu osob ve sledované kohortě věřících, způsobené úmrtnostními poměry, odpovídá rozdílu mezi počtem věřících v dané generaci ve výchozím sčítání a počtem věřících v dané generaci v následujícím sčítání, od čehož je ještě

odečten počet osob, které mezi sledovanými roky nezemřely, ale oproti výchozímu sčítání se v následujícím nepřihlásili žádné náboženské víře.

$${}_x^z P_{t+n}^{\text{vliv úmrt.poměrů}} = {}_x^z P_t - {}_x^z P_{t+n} - {}_x^z P_{t+n}^{\text{důsl.jiných vlivů}}$$

P.....stav obyvatelstva

t..... kalendářní rok t

z.....kohorta (tvořená více generacemi)

t+n..... kalendářní rok posunutý o n roků

x.....dokončený věk (desetiletý interval)

K výpočtu pravděpodobností úmrtí a dožití jsme použili data z bilancí, konkrétně jsme pracovali s koncovými stavy obyvatelstva v letech, ve kterých byla uskutečněna sčítání (1991, 2001 a 2011) podle jednotek věku, roku narození a pohlaví. Údaje jsme nakumulovali podle generací do desetiletých skupin tak, aby odpovídaly věkovým skupinám, ve kterých jsou publikována data ze sčítání lidu (viz Tabulka č. 8). Teprve na těchto kumulacích jsme spočetli kohortní pravděpodobnosti úmrtí i dožití. Vzhledem k odlišnostem v úmrtnostních poměrech mezi muži a ženami, jsme pravděpodobnost počítali zvlášť za muže a ženy. Odvozené ukazatele úmrtnostních poměrů jsou charakteristické pro celé obyvatelstvo ČR bez ohledu na náboženské vyznání. Tímto způsobem jsme si počínali z toho důvodu, že neexistují data, ze kterých by bylo možné odvodit úmrtnostní poměry obyvatelstva ČR podle náboženského vyznání, neboť náboženské vyznání zemřelých v datech o pohybu obyvatelstva se od roku 1950 nezjišťuje. Zde jsou vzorce, které jsme při výpočtech použili.

Pravděpodobnost dožití:

$${}_{t-(t+n)}^z p = \frac{{}_{31.12.t+n}^z P^{\text{muži, ženy}}}{{}_{31.12.t}^z P^{\text{muži, ženy}}}$$

Pravděpodobnost úmrtí:

$${}_{t-(t+n)}^z q = 1 - {}_{t-(t+n)}^z p$$

P..... stav obyvatelstva

x..... dokončený věk (desetiletý interval)

p..... pravděpodobnost dožití

t..... kalendářní rok t

q..... pravděpodobnost úmrtí

t+n..... kalendářní rok posunutý o n roků

z..... kohorta (tvořená více generacemi)

Aplikací pravděpodobnosti přežití na strukturu populace věřících z výchozího roku sčítání jsme vytvořili projekci populace tak, jak by vypadala v následujícím sčítání, za předpokladu, že by se na úbytcích mezi vybranými sčítáními podílely pouze úmrtnostní poměry. Tento postup lze obecně zapsat následujícím způsobem.

Vzorec použitý pro výpočet projekce:

$${}_x^z P_{t-(t+n)}^{\text{projekce}} = {}_x P_t * {}_x^z p_{t-(t+n)}$$

P.....	stav obyvatelstva	x.....	dokončený věk (desetiletý interval)
p.....	pravděpodobnost dožití	t.....	kalendářní rok t
z.....	kohorta (tvořená více generacemi)	t+n.....	kalendářní rok posunutý o n roků

Na základě struktury populace věřících zjištěné v následujícím sčítání lidu a na základě informací získaných z výše popsané projekce populace věřících, jsme odvodili, jak velký úbytek obyvatel v populaci věřících mezi dvěma sledovanými sčítáními byl způsoben vlivem úmrtnostních poměrů a kolik obyvatel nedeclarovalo v následujícím sčítání lidu náboženskou víru z jiných důvodů. Tyto vztahy jsme zapsali následujícími vzorci.

Vzorec použitý pro výpočet úbytku obyvatel v populaci věřících v důsl. jiných vlivů:

$${}_x^z P_{t+n}^{\text{důsl.jiných vlivů}} = {}_x^z P_{t+n}^{\text{projekce}} - {}_x^z P_{t-(t+n)}$$

P.....	stav obyvatelstva	t.....	kalendářní rok t
z.....	kohorta (tvořená více generacemi)	t+n.....	kalendářní rok posunutý o n roků
x.....	dokončený věk (desetiletý interval)		

Vzorec použitý pro výpočet úbytku obyvatel v populaci věřících vlivem úmrtnostních poměrů:

$${}_x^z P_{t+n}^{\text{vliv úmrt.poměrů}} = {}_x P_t * {}_x^z q_{t-(t+n)}$$

P.....	stav obyvatelstva	x.....	dokončený věk (desetiletý interval)
q.....	pravděpodobnost úmrtí	t.....	kalendářní rok t
z.....	kohorta (tvořená více generacemi)	t+n.....	kalendářní rok posunutý o n roků

Tento výpočetní postup nám umožnil kvantifikovat, jak velká část z celkového úbytku v populaci věřících mezi sledovanými sčítáními byla způsobena vlivem úmrtnostních poměrů. Jednoduše řečeno, kolik obyvatel, deklarujících ve výchozím sčítání náboženskou víru, pravděpodobně nedeclarovalo náboženskou víru v následujícím sčítání v důsledku úmrtí mezi pozorovanými sčítáními. Na závěr bychom rádi zdůraznili, že celý výše uvedený postup, konkrétně pak aplikace pravděpodobnosti dožití spočítané z dat o pohybu obyvatelstva na strukturální data zjištěná ve sčítání lidu, vychází z předpokladu, že obyvatelstvo „s náboženským vyznáním“ se v úmrtnosti významně neliší od zbytku obyvatelstva. Tento předpoklad je částečně napadnutelný, neboť určité odlišnosti v úmrtnostních poměrech byly zjištěny (např. Jarvis a Northcott (1987) nebo Sullivan (2005)). Na druhou stranu v našem prostředí neexistuje taková studie, která by tento jev kvantifikovala. Nemáme tedy dostatek

podkladů tento vliv do našeho modelování začlenit, a proto pracujeme s tímto zjednodušeným předpokladem.

5.3 Analýza vlivu úmrtnosti na úbytky v náboženské populaci mezi sčítáními v roce 1991 a 2001

V této části kapitoly nám půjde již výhradně o podrobný popis a kvantifikaci vlivu úmrtnostních poměrů na úbytek v populaci věřících mezi sčítáními v roce 1991 a 2001. Můžeme si všimnout (viz Tabulka č. 8 a 9), že ve sledované subpopulaci šedesát jedna procent mužů a šedesát osm procent žen, kteří se v roce 1991 přihlásili k nějakému náboženskému vyznání, deklarovalo náboženskou víru také ve sčítání lidu v roce 2001. Absolutní úbytek v kategorii „s vyznáním“ je u obou pohlaví mezi sledovanými sčítáními vysvětlen vyšší měrou úmrtnostními poměry než jako důsledek jiných vlivů. Tento trend platí pro většinu sledovaných kohort vyjma té nejmladší, kde byl úbytek způsoben spíše jinými vlivy než úmrtím. Celkově se úmrtnostní poměry na úbytku v populaci věřících podílely přibližně z jedné třetiny (u žen z 23 % a u mužů z 27 %). Vliv úmrtnostních poměrů pak byl logicky nejsilnější ve starších kohortách, konkrétně v generaci narozené v roce 1921 a dříve. Z této generace mužů se v roce 2001 znovu přihlásilo dvacet tři procent, sedmdesát šest procent zemřelo a pouze jedno procento se v roce 2001 nepřihlásilo k žádnému náboženskému vyznání z jiných důvodů. U žen byl vliv úmrtnosti o něco nižší v důsledku obecně lepších úmrtnostních poměrů. Třicet procent této generace žen ve sčítání lidu v roce 2001 opět deklarovalo náboženské vyznání, šedesát devět procent mezi těmito sčítáními zemřelo a jedno procento se nepřihlásilo k žádnému náboženskému vyznání z jiných důvodů.

Tabulka č. 8: Tabulka s výchozí, hypotetickou a reálnou populací s náboženským vyznáním s ukazateli kvantifikujícími vliv úmrtnosti za muže, údaje ze SL 1991 a SL 2001, ČR

Generace	Věkové skupiny SL 1991	Populace s vyznáním SL 1991	Věkové skupiny SL 2001	Projekce populace s vyznáním z roku 1991 do roku 2001	Populace s vyznáním SL 2001	V %	Obyv. nedeklarující vyznání z jiných důvodů	V %	Obyv. nedeklarující vyznání vlivem úmrtí	V %
		$z_x P_{1991}$		$z_x P_{proj. 1991-2001}$	$z_x P_{2001}$		$z_x P_{2001}$ důsl.jin.vl.		$z_x P_{2001}$ vl. úmrt.pom.	
1951 - 1942	40 - 49	349397	50 - 59	322467	258770	74%	63697	18%	26,930	8%
1941 - 1932	50 - 59	316534	60 - 69	255745	233317	74%	22428	7%	60,789	19%
1931 - 1922	60 - 69	289380	70 - 79	173214	163174	56%	10040	3%	116,166	40%
1921 -	70 +	191861	80 +	46993	45351	24%	1642	1%	144,868	76%
Celkem		1147172		841198	700612	61%	140586	12%	305,974	27%

Zdroj: ČSÚ, Sčítání lidu 1991 a 2001

Pozn.: Vlastní výpočty

Tabulka č. 9: Tabulka s výchozí, hypotetickou a reálnou populací s náboženským vyznáním s ukazateli kvantifikujícími vliv úmrtnosti za ženy, údaje ze SL 1991 a SL 2001, ČR

Generace	Věkové skupiny SL 1991	Populace s vyznáním SL 1991	Věkové skupiny SL 2001	Projekce populace s vyznáním z roku 1991 do roku 2001	Populace s vyznáním SL 2001	V %	Obyv. nedeklarující vyznání z jiných důvodů	V %	Obyv. nedeklarující vyznání vlivem úmrtí	V %
		$z_x P_{1991}$		$z_x P_{proj. 1991-2001}$	$z_x P_{2001}$		$z_x P_{2001}$ důsl.jin.vl.		$z_x P_{2001}$ vl. úmrt.pom.	
1951 - 1942	40 - 49	401243	50 - 59	388952	336357	84%	52595	13%	12291	3%
1941 - 1932	50 - 59	382258	60 - 69	347977	328169	86%	19808	5%	34281	9%
1931 - 1922	60 - 69	427244	70 - 79	320196	308399	72%	11797	3%	107048	25%
1921 -	70 +	398068	80 +	124308	121345	30%	2963	1%	273760	69%
Celkem		1608813		1237753	1094270	68%	143483	9%	371060	23%

Zdroj: ČSÚ, Sčítání lidu 1991 a 2001

Pozn.: Vlastní výpočty

Lze tedy shrnout, že mezi sčítáními v roce 1991 a 2001, hráli významnou roli úmrtnostní poměry a naopak zanedbatelnou roli hráli ostatní vlivy. Výjimku bychom našli pouze u kohorty obyvatel, narozených mezi roky 1951 a 1942, kde jiné vlivy vysvětlují osmnáct procent úbytku u mužů a třináct u žen a naopak úmrtnostní poměry vysvětlují úbytek minimálně.

5.4 Analýza vlivu úmrtnosti na úbytky v náboženské populaci mezi sčítáními v roce 2001 a 2011

Můžeme si všimnout (viz Tabulka č. 10 a 11), že ve sledované subpopulaci čtyřicet pět procent mužů a čtyřicet tři procent žen, kteří se v roce 2001 deklarovali náboženské vyznání, se přihlásili k náboženské víře také ve sčítání lidu v roce 2011. V porovnání se zjištěním v předchozí podkapitole si můžeme všimnout, že vliv úmrtnostních poměrů se podle pohlaví výrazně liší. To je způsobeno zejména tím, že právě ve vyšším věku se začíná projevovat nadúmrtnost mužů. V důsledku toho je faktor úmrtí u žen minimální, a na úbytku žen v populaci věřících mezi sčítáními v roce 2001 a 2011 se více podílí ostatní vlivy (viz Tabulka č. 12). Pouze sedm procent žen se nepřihlásilo, protože mezi sledovanými sčítáními zemřely a zbylých 48 % se v následujícím sčítání nepřihlásilo k náboženské víře z jiného důvodu. Naopak u mužů v důsledku horších úmrtnostních poměrů ve sčítání lidu v roce 2011 chybí třicet jedna procent obyvatel mužského pohlaví, a u jedné čtvrtiny se hráli roli ostatní vlivy.

Stejně jako v předchozí kapitole i zde platí, že ve starších kohortách je vliv úmrtnosti na úbytek obyvatel v populaci věřících výraznější. Zajímavé rysy zřejmě vykazuje kohorta obyvatel ženského pohlaví narozená mezi roky 1941 a 1932, této generaci žen se na sledovaném úbytku věřících mezi sčítáními úmrtnostní poměry v podstatě nepodílí a naopak úbytek je způsoben jinými vlivy než úmrtností.

Tabulka č. 10: Tabulka s výchozí, hypotetickou a reálnou populací s náboženským vyznáním s ukazateli kvantifikujícími vliv úmrtnosti za muže, údaje ze SL 2001 a SL 2011, ČR

Generace	Věkové skupiny SL 2001	Populace s vyznáním SL 2001	Věkové skupiny SL 2011	Projekce populace s vyznáním z roku 2001 do roku 2011	Populace s vyznáním SL 2011	V %	Obyv. nedeklarující vyznání z jiných důvodů	V %	Obyv. nedeklarující vyznání vlivem úmrtí	V %
		$z_1 P_{2001}$		$z_1 P_{proj. 2001-2011}$	$z_1 P_{2011}$		$z_1 P_{2011}^{důst.jin.vl.}$		$z_1 P_{2011}^{vl. úmrt.pom.}$	
1951 - 1942	50 - 59	258770	50 - 59	220462	153927	59%	66535	26%	38308	15%
1941 - 1932	60 - 69	233317	60 - 69	159249	104442	45%	54807	23%	74068	32%
1931 -	70 - 79	208525	70 - 79	68960	44559	21%	24401	12%	139565	67%
Celkem		700612		480514	302928	43%	177586	25%	220098	31%

Zdroj: ČSÚ, Sčítání lidu 2001 a 2011

Pozn.: Vlastní výpočty

Tabulka č. 11: Tabulka s výchozí, hypotetickou a reálnou populací s náboženským vyznáním s ukazateli kvantifikujícími vliv úmrtnosti za ženy, údaje ze SL 2001 a SL 2011, ČR

Generace	Věkové skupiny SL 2001	Populace s vyznáním SL 2001	Věkové skupiny SL 2011	Projekce populace s vyznáním z roku 2001 do roku 2011	Populace s vyznáním SL 2011	V %	Obyv. nedeklarující vyznání z jiných důvodů	V %	Obyv. nedeklarující vyznání vlivem úmrtí	V %
		$z_x P_{2001}$		$z_x P_{proj. 2001-2011}$	$z_x P_{2011}$		$z_x P_{2011}$ důsl.jin.vl.		$z_x P_{2011}$ vl. úmrt.pom.	
1951 - 1942	50 - 59	336357	50 - 59	331839	213363	63%	118476	35%	4518	1%
1941 - 1932	60 - 69	328169	60 - 69	328016	168458	51%	159558	49%	153	0%
1931 -	70 - 79	429744	70 - 79	312541	109561	25%	202980	47%	117203	27%
Celkem		1094270		1019119	491382	45%	527737	48%	75151	7%

Zdroj: ČSÚ, Sčítání lidu 2001 a 2011

Pozn.: Vlastní výpočty

Na základě porovnání výsledků z analýzy mezi jednotlivými sčítání v roce 1991, 2001 a 2011 docházíme k závěru, že vliv úmrtnosti na celkový úbytek v populaci věřících ve sledované subpopulaci je zřejmý, nejsilněji se projevuje mezi sčítáními v letech 1991 a 2001. Významnější je také logicky ve starších kohortách, a to zejména u mužské populace. Větší vliv tohoto faktoru je podle nás spojen s obecně horšími úmrtnostními poměry, které jsou pro mužskou populaci typické. Naopak u žen je tento vliv méně výrazný. Zejména mezi sčítáními v roce 2001 a 2011 se ukázalo, že na úbytcích obyvatel v populaci věřících se podílí významněji jiné faktory než úmrtnosť

Kapitola 6

Závěr

V této práci jsme podrobně pojednali o vztahu náboženství k reprodukčnímu chování na několika úrovních. Na začátku práce představili stěžejní procesy a jevy, ke kterým na současné náboženské scéně dochází. Objasnili jsme procesy sekularizace, individualizace, detradicionalizace, pluralizace a deprivatizace náboženství, které jsou poměrně komplexní a mohou probíhat v různých posloupnostech i souběžně. Ukázali jsme na to, že k těmto globálním procesům v různé míře dochází také v českém prostředí a naznačili jsme, jaké důsledky to může mít pro zkoumání náboženství a reprodukčního chování v českém kontextu.

Následně jsme si představili několik teoretických prací, které se zkoumanému vztahu věnují na obecné rovině a ukázali si, že náboženství, respektive náboženská víra, je pouze jedním z mnoha faktorů, který může mít vliv na výsledné reprodukční chování, přičemž působení

tohoto faktoru může probíhat a také často probíhá na několika úrovních. Na úrovni individuální se projevuje například formou zastávaných postojů a hodnot, na úrovni sociální působením náboženských skupin na chování svých členů a na úrovni celospolečenské se stává náboženství součástí společensko-kulturního pozadí, čímž se nepřímo promítá například do konceptu rodinné politiky. Na konkrétních zahraničních studiích jsme si také ukázali, že náboženství je heterogenní faktor, jehož vliv na reprodukční chování nemusí mít vždy přímou a pozitivní vazbu. Může totiž reprodukční chování ovlivňovat pozitivně, stejně tak jej ale může omezovat. Vlivem náboženství může být zprostředkován specifický socioekonomický status, který má zásadní vliv na reprodukční chování a obvykle být spojen s menšinovým náboženským vyznáním.

Na úrovni metodologické jsme se pak věnovali dvěma největším obtížím, které jsou se zkoumáním náboženství a reprodukčního chování spojené. První problém, operacionalizace náboženství, je interního charakteru, neboť je z velké míry ovlivnitelný a jeho řešení je částečně v rukou výzkumníka. Druhý problém je externí povahy a je spojen s dostupností dat potřebných pro zkoumání vztahu náboženství k reprodukčnímu chování. Tato oblast způsobuje výzkumníkům často obtíže, neboť klasické demografické zdroje dat (např. sčítání a pohyb obyvatelstva) málokdy tento typ údaje obsahují, případně zjištěný údaj není příliš spolehlivý, nebo je zatížen „chybou měření“. Ukázali jsme si, že v důsledku toho se potom používají hojně data z výběrových šetření, která jsou z hlediska zjišťovaných náboženských charakteristik přesnější a zároveň obsahují také demografické charakteristiky respondentů.

Ve stěžejní části práce jsme si představili nový obor: religiózní demografii. Představili jsme jej jako ideovou i metodologickou alternativu ke klasické demografické perspektivě, která chápe náboženství jako širší podmíněnost reprodukčního chování. Oproti tomu religiózní demografie se primárně zabývá studiem náboženských populací, jejich struktury a dynamiky. Na náboženství nahlíží jako na třídící faktor, kterým pak definují sledované populace. Religiózní demografii nezajímají dílčí procesy jako tomu je u klasické perspektivy, ale zaměřuje se naopak na zkoumání celkových trendů, ke kterým v dané populaci dochází. Nejvíce pozornosti je pak věnováno migraci a změnám ve věkové struktuře. Religiózní demografie se také liší používanými zdroji dat. Na rozdíl od klasické perspektivy výběrová šetření používá minimálně, případně jen jako sekundární zdroj nebo jako zdroj informací pro expertní odhady. Ve svých analýzách používá především data zjištěná v censech nebo národních registrech. Dokonce dochází v rámci tohoto oboru k vytváření speciálních databází, které obsahují velké množství dat využitelných v tomto oboru. (např. World Religion Database nebo World Christian Database). Z analýzy dostupné literatury jsme zjistili, že religiózní demografie zatím nemá v české odborné literatuře zastoupení.

Z toho důvodu jsme si dovolili v závěrečné kapitole vytvořit modelový příklad, který z tohoto oboru ideově i metodologicky vychází. V modelovém příkladu jsme se zaměřili na analýzu vlivu úmrtnosti na úbytky obyvatelstva v kategorii „s náboženským vyznáním“ mezi jednotlivými sčítáními v letech 1991, 2001 a 2011. Nevěnovali jsme se celé populaci, ale zaměřili jsme se pouze na vybrané kohorty, konkrétně na generace obyvatel narozených v roce 1951 a dříve. Došli jsme k závěru, že vliv úmrtnosti na celkový úbytek v populaci věřících je zřejmý a nejsilněji se projevuje mezi sčítáními v letech 1991 a 2001. Významnější je také logicky ve starších kohortách, a to zejména u mužské populace. Větší vliv tohoto faktoru je podle nás spojen s obecně horšími úmrtnostními poměry, které jsou pro mužskou populaci typické. Naopak u žen je tento vliv méně výrazný. Zejména mezi sčítáními v roce 2001 a 2011 se ukázalo, že na úbytcích obyvatel v populaci věřících se podílí významněji jiné faktory než úmrtnost.

Na základě této práce, a to jak v teoretické tak praktické části, považujeme nový obor religiózní demografie za uplatnitelný také v českém prostředí. Jeho přednost je ve schopnosti poskytnout ucelený obraz o pozorovaných tendencích, zatímco za jeho největší slabinu považujeme nutnost občas příliš generalizovat a opomíjet vnitřní heterogenitu zkoumané populace.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- ADSERA, A. 2004. Changing fertility rates in developer markets: the impact of labour market institutions. *Journal of Population Economics*. 2004, 17(1), 17-43.
- ADSERA, A. 2006. Marital fertility and religion in Spain, 1985 and 1999. *Population Studies*. 2006, 61(2), 205-221.
- ADSERA, A. 2007. Reply to the note by Neuman 'Is fertility indeed related to religiosity?'. *Population Studies*. 2007, 61(2), 225-230.
- ALDERS, M. 2000. Cohort fertility of migrant women in the Netherlands . *Příspěvek na BSPS-NVD-URU Conference, Utrecht/ Netherlands2000*. Dostupné z: <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2001/49/cohort-fertility-of-migrant-woman-in-the-netherlands>.
- AMBROSETTI, E., A KAMAL, N. 2008. The relationship between religion and fertility: the case of Bangladesh and Egypt. *Příspěvek na European Population Conference 2008*. Dostupné z: <http://epc2008.princeton.edu/papers/80648>.
- ANDREW M. GREELEY. *Religion in Europe at the end of the second millenium: a sociological profile*. New Brunswick (N.J.): Transaction publ, 2004.
- BAR-EL, R., ET AL. 2010. The Evolution of Secularization: Cultural Transmission, Religion and Fertility Theory, Simulations and Evidence. *Příspěvek IZA Discussion Paper No. 49802010*. 2010. Dostupné z: <http://ftp.iza.org/dp4980.pdf>.
- BAUMAN, Zygmunt. *Tekutá modernost*. Přeložil S. M. BLUMFELD. Praha: Mladá fronta, 2002.
- BECK, Ulrich. *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004.
- BERGER, P. L. (ed.). *The desecularization of the world: resurgent religion and world politics*. Washington, D.C.: Ethics and Public Policy Center, 1999.
- BERGER, P.L. *A rumor of angels: modern society and the rediscovery of the supernatural*. Anchor Books ed. Garden City, N.Y: Anchor Books, 1970.
- BERGER, Peter L. *Vzdálená sláva: hledání víry ve věku lehkověrnosti*. Brno: Barrister & Principal, 1997.
- BERGHAMMER, C. 2009. Religious socialisation and fertility: transition to third birth in the Netherlands. *European Journal of Population*. 2009, 25(3), 297-324.
- BERMAN, E., IANNACCONE, L. A G. RAGUSA. 2012. From Empty Pews to Empty Cradles: Fertility Decline Among European Catholics. *Příspěvek NBER Working Papers 18350 - National*

- Bureau of Economic Research. 2012. Dostupné z: <http://www.nber.org/papers/w18350.pdf>.
- BLYTH, E., LANDAU, R. *Faith and fertility: attitudes towards reproductive practices in different religions from ancient to modern times*. London: Jessica Kingsley Publishers, 2009.
- CASANOVA, J. *Public religions in the modern world*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- COALE, J., TRUSSELLT, J. 1974. Model fertility schedules: variations in the age structure of childbearing in human populations. *Population Index*. 1974, 40, 185-258.
- DAVIE, G. *The sociology of religion*. Los Angeles: SAGE Publications, 2007.
- DAVIE, G. *Výjimečný případ Evropa: podoby víry v dnešním světě*. 1. vyd. Překlad Tomáš Suchomel. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2009.
- DE JONG, ET AL. 2005. Achtergronden en veronderstellingen bij het model pearl: Naar een nieuwe regionale bevolkings- en allochtonenprognose. *Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek*. 2005. Dostupné z: <https://www.cbs.nl/-/media/imported/documents/2006/.../2006-achtergronden-pearl.pdf>.
- DEROSAS, R., VAN POPPEL, F. 2006. Introduction. In: *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Dordrecht: Springer. 2006, 1-21.
- FAGLEY, R. M. 1965. Doctrines and Attitudes of Major Religions in Regard to Fertility. *Příspěvek na the World Population Conference 1965, Belgrade*.
- FAJFROVÁ, D. 2013. *Obyvatelstvo a náboženské vyznání – možnosti studia v podmínkách České republiky*. Praha: Univerzita Karlova, 2013. Bakalářská práce. Katedra demografie a geodemografie Univerzity Karlovy v Praze.
- GLOCK, C., STARK, R. *American Piety*. Berkeley: University of California Press, 1968.
- GOLDSCHIEDER, C. 1967. Fertility of the Jews. *Demography*. 1967, 4, 196-209.
- GOLDSCHIEDER, C. 1969. Minority group status and fertility. *American Journal of Sociology*. 1969, 74, 361-372.
- GOLDSCHIEDER, C. *Population, Modernization, and Social Structure*. Michigan: Little Brown, 1971.
- GORSKI, P. *The disciplinary revolution: Calvinism and the rise of the state in early modern Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
- GOUJON, A., BAUER, R. 2015. Demographic forces shaping the religious landscape of Vienna. In: *The Changing World Religion. Sacred Places, Identities, Practices and Politics*. Dordrecht: Springer. 2015, 2145-2161.
- GOUJON, A., ET AL. 2007. New Times, Old Beliefs: Projecting the Future Size of Religions. In: *Austria. Vienna Yearbook of Population Research*, s. 2007, 237-270.
- GRIM, B. JOHNSON, T., SKIRBEKK, V. A ZURLO, G. (eds.). *Yearbook of International Religious Demography 2014*. Leiden: Brill, 2014.
- GRIM, B. JOHNSON, T., SKIRBEKK, V. A ZURLO, G. (eds.). *Yearbook of International Religious*

Demography 2015. Leiden: Brill, 2015.

HACKETT, C. 2015. The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050. *Pew Research Center*. 2015. Dostupné z: <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/>.

HALMAN, L., PETTERSSON, T. 1999. Religion in Secularizing Society. In: *The Europeans' religion at the end of the 20th century*. 1999. 131-152.

HAMPLOVÁ, D. 2000. Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti: Mezinárodní srovnání na základě empirického výzkumu ISSP. In: *Sociologické texty / Sociological Papers*. Praha: Sociologický ústav AV ČR. 2000, 1-60.

HAMPLOVÁ, D. 2008. Religiozita a demografické charakteristiky. In: *Příručka sociologie náboženství*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON. 2008, 198-206.

HAMPLOVÁ, D. 2010. Česká religiozita – církevní příslušnost a víra ve světle Sčítání lidu a dat ISSP 2008. *Naše společnost*. 2010, 8, 3-8.

HAMPLOVÁ, D. 2011. Náboženství a pohlaví: Proč jsou ženy zbožnější než muži?. *Sociologický časopis*. 2011, 47(2), 297-323.

HAMPLOVÁ, D. *Náboženství v české společnosti na prahu 3. tisíciletí*. Praha: Karolinum, 2013.

HEATON, T. 1989. Religious influences on Mormon fertility. *Review of Religious Research*. 1989, 30, 401-412.

HEEK, VAN F. 1956. Roman-Catholicism and fertility in the Netherlands. *Population Studies*. 1956, 10(2), 125-138.

HEINECK, G. 2006. The relationship between religion and fertility: Evidence from Austria. *Příspěvek na Economics of Religion 06/01, Department of Economic Theory and Economic History of the University of Granada 2006*. Dostupné z: https://www.uni-bamberg.de/fileadmin/uni/fakultaeten/sowi_professuren/vwl_sozialpolitik/Dateien/Forschung/HO-accepted.pdf.

CHALUPA, P. a Z. TARABOVÁ. *Vybrané kapitoly z demografie: (pro semináře a cvičení)*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1991.

CHRISTOPHER, E., GOODSON, P. 1997. Conservative Protestantism and attitudes toward family planning in a sample of seminarians. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1997, 36, 512-529.

IANNACCONE, L. 1992. Religious Markets and the Economics of Religion. *Social Comaprision*. 1992, 39(1), 123-131.

JANSSEN, S., HAUSER, R. 1981. Religion, Socialization, and Fertility. *Demography*. 1981, 18(4), 511-28.

JEPSEN, C. 2015. Religious Context, Religiosity, and Cross-National Differences in Fertility. *Příspěvek na PAA 2015 Annual Meeting v San Diegu 30.4.-2.5.2015*. Dostupné z: <http://paa2015.princeton.edu/uploads/150581>.

JOHNSON, T., GRIMM, B. *The World's Religions in Figures: An Introduction to International*

- Religious Demography*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2013.
- KALIBOVÁ, K. *Úvod do demografie*. 2. vyd. Praha: Karolinum, 2002, 52 s. ISBN 80-246-0222-9.
- KALIBOVÁ, K., PAVLÍK, Z., VODÁKOVÁ, A. *Demografie (nejen) pro demografy*. 3. přeprac. vydání. Sociologické nakladatelství SLON, Praha, 2009.
- KAUFMANN, E., A. GOUJON, V. SKIRBEKK. 2011. The End of Secularization in Europe?: A Socio-Demographic Perspective. *Sociology of Religion: A Quarterly*. 2011, 73(1), 69-91.
- KAUFMANN, ERIC P. *Shall the religious inherit the earth?: demography and politics in the twenty-first century*. London: Profile, 2011.
- KEPEL, Gilles. *Válka v srdci islámu*. Praha: Karolinum, 2006.
- KHADIVZADEL, T., ARGHAVANI E. 2014. Religious Beliefs and Fertility Preferences among Engaged Couples, Referring to Premarital Counseling Centers of Mashhad, Iran. *Journal of Midwifery and reproductive health*. 2014, 2(4), 238-245.
- KIRCHNER, F. 2003. Religiozita a reprodukční chování. *Sacra aneb Rukověť religionisty*. 2003, 1, 5-17.
- KOSCHIN, Felix. *Demografie poprvé*. Vyd. 2. přeprac. V Praze: Oeconomica, 2005.
- LEHRER, EVELYN L 1996. The Role of the Husband's Religious Affiliation in the Economic and Demographic Behavior of Families. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1996, 35, 145-155.
- LEHRER, EVELYN L 2004. Religion As A Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States. *Population and Development Review*. 2004, 30, 707-726.
- LIEDHEGENER A., ODERMATT, A. 2013. Religious Affiliation in Europe – an Empirical Approach: The Swiss Metadatabase of Religious Affiliation in Europe (SMRE). *Příspěvek Working Paper 09/2013, Luzern 2013*. Dostupné z: www.smre-data.ch/en/content/download/57.
- LUCKMANN, T. *The Invisible Religion: the problem of religion in modern society*. University of Virginia: Macmillan, 1967.
- LUŽNÝ, D., VÁCLAVÍK, D. *Individualizace náboženství a identita: poznámky k současné sociologii náboženství*. Praha: Malvern, 2010.
- MARTIN, D. M. *A general theory of secularization*. 1. vyd. Aldershot: Gregg Revivals, 1978.
- MAZZUCO, S., MENCARINI, L. A R. RETTAROLI. 2005. Autonomy and Fertility Choices of Young Italians: The Results of a New CATI Survey. *Příspěvek na Population Association of America, 2005 Annual Meeting, Philadelphia*. Dostupné z: <http://paa2005.princeton.edu/papers/51004>.
- MCKINNON S., POTTER, J. A V. GARRARD-BURNETT. 2008. Adolescent fertility and religion in Rio de Janeiro, Brazil in the year 2000: The role of Protestantism. *Population Studies*. 2008, 62, 289–303.
- MCQUILLAN, K. 2004. When Does Religion Influence Fertility?. *Population and Development*

Review. 2004, 30, 25-56.

MOSHER, W., ET AL. 1992. Religion and Fertility in the United States: New patterns. *Demography*. 1992, 29(2), 199-214.

MOSHER, WILLIAM, AND MARJORIE HOM 1986. Religion and Fertility in the United States: The Importance of Marriage Patterns and Hispanic Origin. *Demography*. 1986, 23(3), 367-79.

NEŠPOR, Z. A Z. VOJTÍŠEK. *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, O.

NEŠPOR, Z. *Jaká víra?: současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství*. Editor Zdeněk R Nešpor. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2004.

NEŠPOR, Z. R. *Příliš slábi ve víře: česká ne/religiozita v evropském kontextu*. Praha: Kalich, 2010.

NEŠPOROVÁ, O 2010. Jak náboženství ovlivňuje rodinný život? Rozdíly v chování a postojích k rodině mezi českými věřícími a nevěřícími. *Lidé města*. 2010, 12(1), 61-88.

NEUMAN S 2007. Is fertility indeed related to religiosity? A note on: Marital fertility and religion in Spain, 1985 and 1999. *Population Studies*. 2007, 60(2), 219-224.

NORRIS, P., INGLEHART, R. *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

PADEN, W. E. *Bádání o posvátnu: náboženství ve spektru interpretací*. 1. vyd. Překlad Lucie Kučerová, Ondřej Sládek. Brno: Masarykova univerzita, 2002.

PAVLÍK, Z., A. ŠUBRTOVÁ A J. RYCHTAŘÍKOVÁ. *Základy demografie: celostátní vysokoškolská příručka pro studenty přírodovědeckých, ekonomických, filozofických a lékařských fakult*. 1. vyd. Praha: Academia, 1986, 732 s.

PERI-ROTEM, N. 2016. Religion and Fertility in Western Europe: Trends across Cohorts in Britain, France and the Netherlands. *European Journal of Population*. 2016, 32, 231-265.

PRAZ, A. 2006. State institution as mediator between religion and fertility: a comparison of two swiss region (1960-1930). In: *Religion and fertility*. Dordrecht: Springer. 2006, 104-132.

PRC. 2011a. The Future of the Global Muslim Population: Projections for 2010-2030. *Pew Research Centre*. 2011. Dostupné z: <http://www.pewforum.org/The-Future-of-the-Global-Muslim-Population.aspx>

PRC. 2012a. Faith on the Move: The Religious Affiliation of International Migrants. *Pew Research Centre*. 2012. Dostupné z: <http://www.pewforum.org/faith-on-the-move.aspx>

PRC. 2012b. The Global Religious Landscape: A Report on the Size and Distribution of the World's Major Religious Groups as of 2010. *Pew Research Centre*. 2012. Dostupné z: <http://www.pewforum.org/global-religious-landscape-exec.aspx>

RABUŠIC, Ladislav. *Kde ty všechny děti jsou?: porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001.

RENZI, M. 1975. Ideal Family Size as an Intervening Variable between Religion and Attitudes

- Towards Abortion. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1975, 14(1), 23-27.
- SAHU, B. ET AL. 2012. Lived Islam' in India and Bangladesh: Negotiating religion to realise reproductive aspirations. *Culture Health & Sexuality*. 2012, 14(5), 521-35.
- SANDER, WILLIAM 1992. Catholicism and the economics of fertility, *Population Studies*. 46(3), 477-489. *Population Studies*. 1992, 46(3), 477-489.
- SINGLEY, S, LANDALE, S. 1998. Incorporating Origin and Process in Migration-Fertility Frameworks: The Case of Puerto Rican Women. *Social Forces*. 1998, 76(4), 1437-1464.
- SRB, V. 1000 let obyvatelstva českých zemí. Praha: Karolinum, 2004, 275 s. ISBN 80-246-0712-3.
- SRB, V., KUČERA, M. a L. RŮŽIČKA. *Demografie*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1971.
- ŠTAMPACH, I. 2004. Nesnáze s typologií moderních a postmoderních postojů k náboženství. *Getsemany*. 2004, 1, 9 – 12.
- VÁCLAVÍK, D. 2008. Definice náboženství. In *Příručka sociologie náboženství*. 2008 119-129.
- VÁCLAVÍK, D. *Náboženství a moderní česká společnost*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2009.
- VAN POPPEL, F., SOMERS, A. 2003. The role of the Catholic priests before and during the fertility transition in the Netherlands. *Příspěvek na Colloque de la Société de Démographie Historique "Religion et population", Paris INED, leden, 2003*. Dostupné z: <https://pure.knaw.nl/portal/en/publications/the-role-of-the-catholic-priests-before-and-during-the-fertility-transition-in-the-netherlands%2822265c0c-eea7-4aaa-9d7f-265e290a29b8%29.html>.
- WCD. *World Christian Database* [online]. Leiden: Brill, 2016 [cit. 2016-09-15]. Dostupné z: <http://www.worldchristiandatabase.org/wcd/>
- WELLER, P., KINGSLEY, P. *Religion or belief, discrimination and equality Britain in global contexts*. London: Bloomsbury, 2013.
- WESTHOFF, C., FREJKA, T. 2008. Religion, religiousness, and fertility in the Us and europe. *European Journal of Population*. 2008, 24(1), 5–31.
- WESTOFF, C., JONES, E. 1979. The end of Catholic fertility. *Demography*. 1979, 16, 209–217.
- WHELPTON, P., CAMPBELL A. A PATTERSON, J. *Fertility and Family Planning in the United States*. Princeton N.J.: Princeton University Press, 1966.
- WILKINSON, M., TANNER, C. 1980. The Influence of Family Size, Interaction, and Religiosity on Family Affection in a Mormon Sample. *Journal of Marriage and the Family*. 1980, 42, 297-304.
- WILSON, B. *Religion in Secular Society*. London: Watts, 1966.
- WRD. *World Religion Database* [online]. Leiden: Brill, 2016 [cit. 2016-09-15]. Dostupné z: http://www.worldreligiondatabase.org/wrd_default.asp
- YEATMAN, S., TRINITAPOLI, J. 2008. Beyond denomination: The relationship between religion

and family planning in rural Malawi. *Demographic Research*. 2008, 19(55), 1851–1882.

ZHANG, L 2008. Religious affiliation, religiosity, and male and female fertility. *Demographic Research*. 2008, 18, 234–257.

SEZNAM POUŽITÝCH DATOVÝCH ZDROJŮ

Tab. 9 Obyvatelstvo podle náboženského vyznání, pětiletých věkových skupin a podle pohlaví ČSÚ. Sčítání lidu, domů a bytů 1991: pramenné dílo. Praha: ČSÚ, 1995, dostupné z: http://www.czso.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/pramenne_dilo_1991

Tab. 10 Obyvatelstvo podle věku, podle náboženského vyznání a podle pohlaví ČSÚ. Sčítání lidu, domů a bytů 2001: pramenné dílo. Praha: ČSÚ, 2005, dostupné z: <http://notes3.czso.cz/csu/2005edicniplan.nsf/publ/4132-05->

Tab. 614c Obyvatelstvo podle věku, náboženské víry a pohlaví ČSÚ. Sčítání lidu, domů a bytů 2011: Definitivní výsledky. Praha: ČSÚ, 2013, dostupné z: <http://vdb.czso.cz/sldbvo/#!stranka=podle-tematu&tu=0&th=&v=&vo=null&vseuzemi=null&void=>

Bilance obyvatelstva za rok 1951, 1991, 2001 a 2011, ČSÚ. Koncový stav obyvatelstva České republiky podle jednotek věku a pohlaví od roku 1949 do roku 2015. Interní materiály ČSÚ.

PŘÍLOHY

Příloha 1: Souhrnné vyhodnocení Českého statistického úřadu veřejné diskuze k návrhu zákona o sčítání lidu, domů a bytů 2011	63
Příloha 2: Seznam 40 analyzovaných studií, na jejichž základě byly zkonstruovány dvě demografické perspektivy	66

Příloha 1: Souhrnné vyhodnocení Českého statistického úřadu veřejné diskuse k návrhu zákona o sčítání lidu, domů a bytů 2011**Veřejná diskuse k návrhu zákona o sčítání lidu, domů a bytů 2011 - souhrnné vyhodnocení**

Český statistický úřad děkuje
všem občanům a zástupcům institucí a organizací, kteří se
zúčastnili veřejné diskuse a přispěli tak svým dílem k přípravě
návrhu zákona o sčítání lidu, domů a bytů 2011

Návrh zákona o sčítání lidu, domů a bytů 2011 byl zařazen na základě [usnesení vlády České republiky č. 879/2007](#), do pilotního projektu k ověření funkčnosti návrhu metodiky pro zapojování veřejnosti do přípravy zásadních vládních dokumentů. Kromě ověření metodiky využil Český statistický úřad pilotního projektu i k získání názorů široké veřejnosti na nejruznější otázky vztahující se k připravovanému sčítání.

Zaměření a průběh veřejné diskuse

Veřejná diskuse k návrhu zákona o sčítání lidu, domů a bytů probíhala na internetových stránkách Českého statistického úřadu (ČSÚ) **od 25. ledna do 22. února 2008**. Její zahájení bylo provázeno zveřejněním tiskové zprávy ČSÚ, zveřejněním informace v řadě tištěných médií a vystoupením předsedy ČSÚ v České televizi a Českém rozhlase.

Počínaje 25. lednem 2008 byly na webových stránkách ČSÚ zveřejněny všechny dokumenty s odkazy na další materiály související s připravovaným sčítáním v roce 2011. V tištěné podobě byly tyto materiály k dispozici veřejnosti také na všech regionálních informačních servisech ČSÚ. Konzultační materiály k veřejné diskusi byly rovněž přístupné na portálu veřejné správy, Demografickém informačním portálu a na portálu Studentského demografického klubu. Bylo také osloveno a vyzváno k diskusi 150 institucí a osobností (národnostní menšiny, náboženské společnosti, univerzity, vysoké školy, vědecké instituce aj.).

Pro připomínky veřejnosti byla vytvořena speciální e-mailová adresa a zároveň byla veřejnost informována o adrese pro písemný styk.

ČSÚ vyzval veřejnost k zaslání veškerých připomínek, návrhů a podnětů, vztahujících se k předkládanému konzultačnímu materiálu a zejména pak k následujícím okruhům:

- Obsah sčítání, tj. názor a stanoviska ke zjišťovaným údajům za osoby, domy a byty, vč. názoru na zjišťování citlivých otázek na náboženské vyznání a národnost.
- Využití Internetu k vyplnění a odeslání sčítacích formulářů. Využití internetu patří mezi zcela nové prvky budoucího sčítání.
- Využití údajů z administrativních zdrojů pro předvyplnění některých formulářů. I v tomto případě jde o nový prvek ve sčítání.

Od zahájení veřejné diskuse dne 25. ledna 2008 do jejího ukončení 22. února 2008 se projevil relativně značný zájem o připravované sčítání. V uvedeném období:

- bylo evidováno 2 816 návštěvníků webové stránky ČSÚ s dokumenty ke sčítání,
- do veřejné diskuse se zapojilo 275 osob a 18 institucí a společností (celkový počet účastníků byl 293),
- celkem bylo k návrhu zákona doručeno 307 podnětů.

Vyhodnocení

Doručené podněty z veřejné diskuse jsou značně různorodé, často protichůdné, některé ojedinělé, jiné opakující se. Pozitivní je zjištění, že se v nich v podstatě nevyskytly pochybnosti, pokud jde o ochranu dat. Pouze ve dvou, resp. třech případech bylo vyjádřeno odmítnutí sčítání, či určité pochybnosti o jeho smyslu. Stejně zanedbatelný byl počet těch, kteří odmítají uvádět při sčítání své rodné číslo.

V řadě příspěvků bylo oceněna možnost touto formou se k připravovanému návrhu zákona vyjádřit.

ČSÚ veškeré připomínky detailně posoudil a vyhodnotil. Uplatnění některých je zakotveno v předkládaném návrhu zákona. Některé další budou využity až při zpracování prováděcího předpisu – Vyhlášky ČSÚ k zákonu o sčítání lidu, domů a bytů 2011.

Připomínky a podněty lze shrnout do těchto hlavních okruhů:

1. Národnost

Rozsah připomínek ke zjišťování národnosti byl zcela mimořádný. Téměř polovina z nich představuje důrazný požadavek na taxativní výčet národností na sčítacím formuláři s uvedením národnosti moravské. Požadavek na uvedení výčtu národností uplatnili jak jednotliví občané (v jednom případě i formou petice), tak i některé organizace. Z ostatních národností se vyskytl pouze požadavek na taxativní uvedení národnosti maďarské.

Tuto citlivou záležitost Český statistický úřad řeší v součinnosti s Radou pro národnostní menšiny. Konečné řešení bude upraveno až prováděcím předpisem k zákonu o sčítání lidu, domů a bytů 2011, který bude obsahovat vzory formulářů. Zákon bude obsahovat pouze seznam zjišťovaných ukazatelů, neřeší, však jakým způsobem budou zjišťovány.

Na straně druhé byly ve veřejné diskusi uplatněny návrhy, aby zjišťování národnosti bylo stejné jako při minulém sčítání, tj. aby na sčítacím formuláři byla volná kolonka a každý dle svého přesvědčení a bez jakéhokoliv omezení uvedl národnost, ke které se hlásí, tedy vč. národností moravské i národností jiných. Tato minulá praxe – tedy nenabízet na formuláři volby k zaškrtnutí, ale otázku ponechat otevřenou a nedávat návod k odpovědi, odpovídá i principům, obsažených v mezinárodních doporučeních. Dalším, avšak již méně četným podnětem bylo doporučení, aby byla dána možnost uvádět na sčítacím formuláři více národností. Toto doporučení bude v dotazníku pro příští sčítání akceptováno. Několik zcela ojedinělých a zároveň protichůdných podnětů do návrhu zákona zakotveno nebylo (např. národnost nezjišťovat, doporučení, aby uvedení národnosti bylo povinné, nikoliv dobrovolné a nově zavést i sčítání etnických skupin - Chodů, Hanáků, Moravských Slováků, Valachů aj.).

2. Náboženské vyznání

Více než desetina podnětů se týkala názorů na formulaci otázky na náboženské vyznání a příslušnost k církvi. Nejrozsáhlejší byly připomínky České biskupské konference, s nimiž se ztotožnili i někteří jednotliví občané a některé náboženské společnosti. Připomínky byly s Českou biskupskou konferencí za účasti odboru církví Ministerstva kultury bez rozporu vypořádány. Otázka na náboženské vyznání bude formulována šířeji jako „náboženská víra“ s tím, že údaje o počtech osob hlásících se ke konkrétním církvím a náboženským společnostem budou rovněž zjištěny. V tomto pojetí byla upravena formulace v návrhu zákona.

Ostatní otázky vztahující se k náboženskému vyznání se týkaly především jejich srozumitelnosti pro občany, jednoznačnosti názvů církví a náboženských společností tak, aby nedocházelo k jejich záměně při zpracování apod. Tyto podněty budou vzaty v úvahu při tvorbě sčítacích formulářů a vysvětlivek k vyplnění.

I zde se ukázala rozdílná stanoviska. Od názoru, že zjišťování náboženského vyznání je záležitost přežitá a neměla by být předmětem sčítání, až po požadavky na rozšíření informací o víře a náboženství a zařazení dalších podotázek na toto téma.

V řadě stanovisek byla podpořena navržená dobrovolnost této otázky tak, jako tomu bylo při předchozích sčítáních, a na straně druhé požadavek, aby otázka na náboženské vyznání byla povinná. Český statistický úřad navrhuje ve shodě s převažujícím právním názorem tuto citlivou otázku ponechat jako dobrovolnou.

3. Mateřský jazyk a jiné jazyky

Připomínky k tomuto okruhu byly ojedinělé a v některém případě přesahovaly rámec sčítání. Jde o návrh na sčítání lidových jazyků - dialektů i znalost jazyků umělých a zjišťování úrovně jazykových znalostí. Dalším byl požadavek (pokud na formuláři bude předtištěn údaj o jazyku), aby byl předtištěn nejen jazyk český, ale i jazyk moravský s doplněním objektivní informace o historii pojmu a jeho užívání v minulosti.

Závažnější je doporučení zařadit otázku na mateřský jazyk do nepovinných údajů s odůvodněním, že se jedná o informaci, která je ve své podstatě ekvivalentní dobrovolné otázce o národnosti. Zatím je v návrhu zákona tato otázka ponechána jako povinná. Důvodem je, že mateřský jazyk má kvalitativně jiný charakter než národnost. Mateřský jazyk má neměnné a víceméně objektivní hodnoty (jazyk matky resp. rodičů je daný). Národnost je však proměnnou ryze deklaratorní a může se v čase měnit. Deklarací konkrétní národnosti vyjadřuje respondent jisté postoje a sounáležitost s konkrétní skupinou obyvatel. ČSÚ si je však vědom určité „citlivosti“ otázky na mateřský jazyk a lze přepokládat, že by mohla být předmětem dalších jednání v Legislativní radě vlády, případně i ve vládě a Parlamentu ČR.

4. Ostatní podněty a návrhy

- Z veřejné diskuse je zcela zřejmá podpora návrhu ČSÚ na využití Internetu při sčítání lidu, domů a bytů 2011.
- Celá řada podnětů, nepochybně z pohledu navrhovatelů užitečných, směřovala k rozšíření obsahu sčítání (např. zjišťovat vybavenost domácností autem jako významnou charakteristiku úrovně vybavení domácností i mobility obyvatel určitých území, do požadovaných údajů doplnit čisté měsíční nájemné a cenu služeb spojených s užíváním bytu, zjišťovat opatření k úsporám energie v domech a bytech, zjišťovat počty domácích zvířat). Většina z nich však přesahuje rámec sčítání a z těchto důvodů jejich akceptaci ČSÚ nenavrhuje. Akceptován je požadavek na získání informace o možnosti využívat objekty individuální rekreace.
- Poměrně četný byl rozsah připomínek k údajům o bytech a domech a dále podnětů charakteru legislativního, z nichž část byla akceptována.

* * *

Kromě veřejné diskuse k návrhu zákona o sčítání lidu, domů a bytů 2011 probíhaly v etapě jeho přípravy velmi četné konzultace se širokou odbornou veřejností a následně se uskutečnilo standardní vnější připomínkové řízení. Návrh zákona byl zaslán celkem 68 místům (ministerstva, ústřední a územní orgány státní správy a další instituce). Přehled připomínek uplatněných ve vnějším připomínkovém řízení a způsob jejich vypořádání je součástí materiálů k návrhu zákona (část č. IV.). Návrh zákona je předkládán vládě ČR bez rozporu.

Příloha 2: Seznam 30 analyzovaných studií, na jejichž základě byly zkonstruovány dvě demografické perspektivy

- ADSERA, A. 2004. Changing fertility rates in developer markets: the impact of labour market institutions. *Journal of Population Economics*. 2004, 17(1), 17-43.
- ADSERA, A. 2006. Marital fertility and religion in Spain, 1985 and 1999. *Population Studies*. 2006, 61(2), 205-221.
- ADSERA, A. 2007. Reply to the note by Neuman 'Is fertility indeed related to religiosity?'. *Population Studies*. 2007, 61(2), 225-230.
- AMBROSETTI, E., A KAMAL, N. 2008. The relationship between religion and fertility: the case of Bangladesh and Egypt. Paper on 2008 European Population Conference 2008. Dostupné z: <http://epc2008.princeton.edu/papers/80648>.
- BERGHAMMER, C. 2009. Religious socialisation and fertility: transition to third birth in the Netherlands. *European Journal of Population*. 2009, 25(3), 297-324.
- BERMAN, E., IANNACCONE, L. A G. RAGUSA. 2012. From Empty Pews to Empty Cradles: Fertility Decline Among European Catholics. Paper on NBER Working Papers 18350, National Bureau of Economic Research. 2012. Dostupné z: <http://www.nber.org/papers/w18350.pdf>.
- WESTHOFF, C., FREJKA, T. 2008. Religion, religiousness, and fertility in the Us and europe. *European Journal of Population*. 2008, 24(1), 5-31.
- GOLDSCHIEDER, C. 1967. Fertility of the Jews. *Demography*. 1967, 4, 196-209.
- GOUJON, A. SKIRBEKK, K. FLIEGENSCHNEE, P. A V. STRZELECKI. 2007. New Times, Old Beliefs: Projecting the Future Size of Religions in Austria. *Vienna Yearbook of Population Research*, s. 2007, 237-270.
- GOUJON, A., BAUER, R. 2015. Demographic forces shaping the religious landscape of Vienna. In *The Changing World Religion. Sacred Places, Identities, Practices and Politics*. Dordrecht:Springer. 2015, 2145-2161.
- GRIM, B. JOHNSON, T., SKIRBEKK, V. A ZURLO, G. (eds.) 2014. *Yearbook of International Religious Demography 2014*. Leiden: Brill, 2014.
- GRIM, B. JOHNSON, T., SKIRBEKK, V. A ZURLO, G. (eds.) 2015. *Yearbook of International Religious Demography 2015*. Leiden: Brill, 2015.
- HACKETT, C. 2015. The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050. Pew Research Center. 2015. Dostupné z: <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/>.
- HEATON, T. 1989. Religious influences on Mormon fertility. *Review of Religious Research*. 1989, 30, 401-412.
- HEINECK, G. 2006. The relationship between religion and fertility: Evidence from Austria. Paper on Economics of Religion 06/01, Department of Economic Theory and Economic History of the University of Granada 2006. Dostupné z: https://www.uni-bamberg.de/fileadmin/uni/fakultaeten/sowi_professuren/vwl_sozialpolitik/Dateien/Forschung/HO-accepted.pdf.

- JEPSEN, C. 2015. Religious Context, Religiosity, and Cross-National Differences in Fertility. Paper on PAA 2015 Annual Meeting v San Diegu 30.4.-2.5.2015. Dostupné z: <http://paa2015.princeton.edu/uploads/150581>.
- JOHNSON, T., GRIMM, B. The World's Religions in Figures: An Introduction to International Religious Demography. Oxford: Wiley-Blackwell, 2013.
- KAUFMANN, E., A. GOUJON, V. SKIRBEKK. 2011. The End of Secularization in Europe?: A Socio-Demographic Perspective. *Sociology of Religion: A Quarterly*. 2011, 73(1), 69-91.
- KAUFMANN, ERIC P. Shall the religious inherit the earth?: demography and politics in the twenty-first century. London: Profile, 2011.
- KHADIVZADEL, T., ARGHAVANI E. 2014. Religious Beliefs and Fertility Preferences among Engaged Couples, Referring to Premarital Counseling Centers of Mashhad, Iran. *Journal of Midwifery and reproductive health*. 2014, 2(4), 238-245.
- LEHRER, EVELYN L 1996. The Role of the Husband's Religious Affiliation in the Economic and Demographic Behavior of Families. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1996, 35, 145-155.
- LEHRER, EVELYN L 2004. Religion As A Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States. *Population and Development Review*. 2004, 30, 707-726.
- MAZZUCO, S., MENCARINI, L. A R. RETTAROLI. 2005. Autonomy and Fertility Choices of Young Italians: The Results of a New CATI Survey. Paper on Population Association of America, 2005 Annual Meeting, Philadelphia 2005. Dostupné z: <http://paa2005.princeton.edu/papers/51004>.
- MCKINNON S., POTTER, J. A V. GARRARD-BURNETT. 2008. Adolescent fertility and religion in Rio de Janeiro, Brazil in the year 2000: The role of Protestantism. *Population Studies*. 2008, 62, 289-303.
- MOSHER, W., ET AL. 1992. Religion and Fertility in the United States: New patterns. *Demography*. 1992, 29(2), 199-214.
- MOSHER, WILLIAM, AND MARJORIE HOM 1986. Religion and Fertility in the United States: The Importance of Marriage Patterns and Hispanic Origin. *Demography*. 1986, 23(3), 367-79.
- PERI-ROTEM, N. 2016. Religion and Fertility in Western Europe: Trends across Cohorts in Britain, France and the Netherlands. *European Journal of Population*. 2016, 32, 231-265.
- PEW RESEARCH CENTRE. Faith on the Move: The Religious Affiliation of International Migrants. 2012a. Dostupné z: <http://www.pewforum.org/faith-on-the-move.aspx>
- PEW RESEARCH CENTRE. The Future of the Global Muslim Population: Projections for 2010-2030. 2011a. Dostupné z: <http://www.pewforum.org/The-Future-of-the-Global-Muslim-Population.aspx>

- PEW RESEARCH CENTRE. The Global Religious Landscape: A Report on the Size and Distribution of the World's Major Religious Groups as of 2010. 2012b. Dostupné z: <http://www.pewforum.org/global-religious-landscape-exec.aspx>
- PRAZ, A. 2006. State institution as mediator between religion and fertility: a comparison of two swiss regions (1960-1930). In: Religion and fertility. Dordrecht: Springer. 2006, 104-132.
- RENZI, M. 1975. Ideal Family Size as an Intervening Variable between Religion and Attitudes Towards Abortion. Journal for the Scientific Study of Religion. 1975, 14(1), 23-27.
- SAHU, B. ET AL. 2012. Lived Islam' in India and Bangladesh: Negotiating religion to realise reproductive aspirations. Culture Health & Sexuality. 2012, 14(5), 521-35.
- SANDER, WILLIAM 1992. Catholicism and the economics of fertility, Population Studies 46(3): 477-489. Population Studies. 1992, 46(3), 477-489.
- VAN POPPEL, F., SOMERS, A. 2003. The role of the Catholic priests before and during the fertility transition in the Netherlands. Paper on Colloque de la Société de Démographie Historique "Religion et population", Paris INED, leden, 2003. Dostupné z: <https://pure.knaw.nl/portal/en/publications/the-role-of-the-catholic-priests-before-and-during-the-fertility-transition-in-the-netherlands%2822265c0c-eea7-4aaa-9d7f-265e290a29b8%29.html>.
- WESTHOFF, C., FREJKA, T. 2008. Religion, religiousness, and fertility in the US and Europe. European Journal of Population. 2008, 24(1), 5-31.
- WESTOFF, C., JONES, E. 1979. The end of Catholic fertility. Demography. 1979, 16, 209-217.
- WILKINSON, M., TANNER, C. 1980. The Influence of Family Size, Interaction, and Religiosity on Family Affection in a Mormon Sample. Journal of Marriage and the Family. 1980, 42, 297-304.
- YEATMAN, S., TRINITAPOLI, J. 2008. Beyond denomination: The relationship between religion and family planning in rural Malawi. Demographic Research. 2008, 19(55), 1851-1882.
- ZHANG, L. 2008. Religious affiliation, religiosity, and male and female fertility. Demographic Research. 2008, 18, 234-257.
- NEUMAN S. 2007. Is fertility indeed related to religiosity? A note on: Marital fertility and religion in Spain, 1985 and 1999. Population Studies. 2007, 60(2), 219-224.